

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

1629

ՀԱՄԱՌՕՏ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊԵՏ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՆԱԽԱԿԹԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ՄԱՍՆ Փ.

ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

Գ. Ա. Հ. Ի. Է.

ՏՊ. «ՆՈՐ ԱՍՏՂ»

1949

Հայկ. Գրադրամատիկ
Գրական - Երթուղի

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

1679

ՀԱՄԱՌՕՏ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊԷՏՍ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՆԱԽԱԿԹԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ՄԱՍՆ Փ.

ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

Դիւան
Արտիկ
Գրական
Գրական
— Մարտի

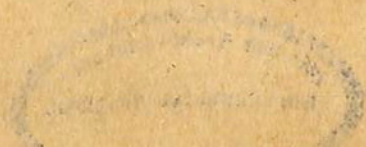
Գ. Ս. Հ. Ի. Է.

ՏԳ. «ՆՈՐ ԱՍՏՂ»

1949

1917
187

ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

Միջին դարերու վերջաւորութեանը, Հայաստանի և Եւրոպայի քաղաքական վիճակը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր.

Հայոց քաղաքական անկախութեան վերջանալէն յետոյ, Հայաստան կ'ենթարկուի զանազան բարբարոս իշխանութիւններու, որոնք՝ մեր երկիրն իրարու ձեռքէն կորզելու համար, ռազմագաշտի կը վերածեն զայն, և, որուն հետեւանքով, երկիրը կ'աւերուի և ժողովուրդը կը ստիպուի լքել իր հայրենի աշխարհը և գաղթել դէպի օտար երկիրներ:

Կիլիկիայի անկախութեան անկումէն յետոյ, ահաւոր օրեր կ'ապրի մեր ժողովուրդը: Անոր տոկուն ոգին սակայն չ'ընկճիր բնաւ տիրող անտանելի պայմաններու առջեւ և կ'ապրի լուսաւոր ապագայի մը համանելու մշտաժող յուսով:

Կաթողիկոսական աթոռը, 1441 թուին, Սիսե կըրկին կը փոխադրուի Էջմիածին, որուն շնորհիւ ազգային հոգեւոր կեանքը վերստին կը սկսի ընթելիլ մեր բնիկ երկրին մէջ: Եւ եթէ պատմական դժնդակ պայմանները, հետագայ չրջաններուն մէջ, նորէն կը սկսին նեղել հայ ժողովուրդը ու անոր մաքուր զգացմունքը վիրաւորել, Վարդանանց ոգին է որ կը վերակենդանանայ ու ռաքի կը հանէ Դաւիթ Բեկի նման քաղաքիւ հերոսներ, որոնք պաշտպան կը հանդիսանան իրենց ժողովուրդի զարաւոր իրաւունքներուն:

Փրակաս և Անգլիա ուժասպառ դուրս կու գան Հարիւրամեայ պատերազմէն: Առաջինը կը վերանս

րողէ իր ուժերը Կարոյոս Է. և Լուդովիկոս ԺԱ. թագաւորներու օրով. իսկ երկրորդը թաաեաբարձը կը դառնայ քաղաքացիական արիւնահեղ պատերազմի՝ մը՝ երկու Վարդերու պատերազմին, որ կը տառանորդէ արքայական ընտանիքն ու անգլիական աղնուականութիւնը: Սկոլսիա կը պահէ իր անկախութիւնը Ստուարտեանց օրով:

Գերմանիա կը պատակաւ անաէրնչութեան ու ներքին կռիւներու երեսէն: Չուիցերիա, Բոհեմիա և Հունգարիա կ'անջատին գերմանական կայսրութենէն: Կայսերական թագը, սակայն, կը մնայ Հաբսբուրգեանց գերգոստտին մէջ:

Դանիա, Շուէտ և Նորուեգիա կը կազմեն, 1397 թուին, Կարլարի Միուրիւնը՝ Մարգարիտա Վալսեհաւեանի մականին տակ: Երեք թագաւորութիւններու այս միութիւնը, սակայն, մէկուկէս զար միայն աւելողութիւն կ'ունենայ:

Գերմանիոյ արեւելեան կողմը կը կազմուի Լեհաստանի թագաւորութիւնը, որ իր մէջ կը պարփակէր Լեհաստանը, Լիթուանիան և Պոլսիոյ մեծ մասը: Լեհաստան եղաւ Եւրոպայի պատնէշը ընդդէմ Մոնղոլներու և Թուրքերու:

Սպանիոյ մէջ քրիստոնեաները կը հիմնեն չորս թագաւորութիւններ— Նաւարա, Արագոնիա, Կասթիլիա և Պորտուգալ: Մահմետականներու ձեռքը կը մնար միայն Գրեմասայի թագաւորութիւնը:

Արագոնիայի Ֆերդինանդ թագաւորին և Իզաբելլա Կասթիլացուն տաժանութիւնը կը կերտէ Սպանիոյ մեծութիւնը և Մաւրիսանացոց վերջնական արաքաւութեան թերակղզիէն:

Իտալիա, գերմանական տիրապետութենէն ազատելէ յետոյ, կը բաժնուի փոքրիկ պետութիւններու—

Նկատյալսոյ թագաւորութեան, Եկեղեցւոյ պետութեան,
Վեհեօթիկի, Գեղարայի, Փրօքնէօթիկի, Միլանի, ևւն. հա-
տարակապետութիւններու:

Ստորին Դանուբի երկիրներուն վրայ կը կազ-
մուին Հուլզարիոյ, Բուսիոյ, Սերբիոյ, Բուլղարիոյ,
Ալքանիոյ և Ռուսիոյ թագաւորութիւնները: Յոյն
կայսրերու՝ Թուրքերէ կրած պաշտութիւնէն յետոյ,
այս ժողովուրդները՝ Օսմանցւոց պատճառած աղէտնե-
րու առաջին զոհերը կ'ըլլան:

Ա. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՄԻՆՁԵՒԻ ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ (1375—1918)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆԿԻ

Հայաստան օտար տիրապետութեան տակ.— Բագրա-
տունեաց թագաւորութեան անկումէն յետոյ, մեր
դժբախտ հայրենիքը վերջնականապէս կորսնցուց իր
քաղաքական անկախութեան հետ նաեւ իր ներքին
անդորր ու խաղաղ կեանքը: Մեր երկրին արեւմտեան
մասը միայն ենթարկուեցաւ բիւզանդական կայսրու-
թեան, անոր արեւելեան մեծագոյն մասը թաւերաբե-
մը հանդիսացաւ արեւելքէ խուժող թուրք վայրենի
հրոսակներու ասպատակութեանց:

Յոյն կայսրերու վարած անհեռաւեան ու նենգաւ-
միտ քաղաքականութիւնը հանդէպ հայ պետութեան
գոյութեանը— զոր Հռոմ ջանացած էր միշտ կոտոր-
էրն պահել և իրեն հաւատարիմ գինակիցն ունենալ
արեւելեան բարբարոս ազգերու դէմ— չարաղէտ հե-
տեւանք ունեցաւ ո՛չ միայն Հայաստանի ոչլի Արեւել-
եան կայսրութեան գոյութեան իսկ գլխովին ։

Հայ քաջամարտիկ ու ռազմունակ բանակը լու-
ծարքի ենթարկելու անոնց անխորհուրդ քայլը զգա-
լիօրէն տկարացուց Հայաստանի արեւելեան սահման-
ներու պաշտպանութիւնը, որով Դուդիլի և Արիւսա-
լանի սելջուկեան—թիւրք հրոստիւսները կրցան այն-
ուհետեւ անարգել արշաւել դէպի յունական բաժնի
հայաբնակ գաւառները, քանդել երկիրը, կործանել ա-
նոր բազմամարդ ու չէն քաղաքները և սուրի ու գե-
րութեան մատնել անոնց խաղաղ բնակչութիւնը ։
Յոյն սակաւաձեռն պահակազօրը անկարող ըլլալով
դիմագրաւել այս թուռն արշաւանքներուն, սկսաւ ուս-
աիճանաբար ետ նահանջել և մեծ զժուարութեամբ
հազիւ կարողացաւ Հայաստանի արեւմտեան քանի մը
քաղաքները իր ձեռքը պահել, մինչեւ որ Մելիքշան
Ալփասլանի որդին ու յաջորդը եկաւ և բովանդակ
Հայաստանի վրայ միահեծան իշխեց (1086—1092) ։

Մելիքշանի իշխանութիւնը մեղմ ու բարեացա-
կամ եղաւ Հայոց հանդէպ ։ Բայց երբ իր մահէն ետք,
Սելջուկեան պետութիւնը սկսաւ քայքայուիլ՝ Հայաս-
տանի մէջ կազմուեցան բազմաթիւ իրարմէ անկախ
թուրք սուլթանութիւններ ։ Անի, Դուլիս և Կարս ու-
նէին իրենց յատուկ սուլթանութիւնները ։ Վանայ
լիճին մօտ Խլաքի սուլթանները, որոնք իրենք զիրենք
Շանի Արմէն կը կոչէին, յետոյ Մանազկերտ փոխադրուե-
լով՝ տասուերկու քաղաքներու վրայ իշխեցին ։ Ասանց—

մէ զսա մեր երկրին հիւսիսային ու արեւելեան մասերուն մէջ բռնացած էին պարսիկ խոնրեր։ Այս երկուցեղերու աւազակաբարոյ ու դժխեմ մարդոցմէ չարաչար կեղեքուեցաւ ու տանջուեցաւ հայ ժողովուրդը։ Վրաց թագաւորը Դաւիթ փորձեց հայաստանը ազատել այլազգիներէ։ Ան՝ յաղթական պատերազմներով՝ երկիցս տիրեց Անի քաղաքին և յանձնեց անոր վարչութիւնը Օրբէկեան գերդաստանի իշխաններուն (1174)։

Վրաց ազդեցութիւնը զօրացաւ Հայաստանի վրայ մանաւանդ Թաւադ թագուհւոյն ժամանակ, որուն թագաւորութեան սիւներն եղան երկու հայազգի իշխաններ՝ Չափարիս և Իվանէ զօրավարները։ Ասոնց առաջնորդութեամբ Վրացիք նախ հիւսիսային Հայաստանը մաքրեցին այլազգիներէ, և ապա Պարսից դէմ երկար պատերազմներ մղելով՝ տիրեցին նաև արեւելեան Հայաստանի, և հայ ժողովուրդն անդորրութեան մէջ պահեցին մինչև Թաւադս աւազակները զէպի Հայաստան։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Թաւադներու ծագութիւնը եւ ձինկիւ խանի աւխարհակալութիւնները. — Սիւրբրիոյ ու ձինաստանի միջև անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կ'ապրէին բազմաթիւ կիսավայրերի ցեղախումբեր, որոնք ընդհանուր անուանով Թաւադ կը կոչուէին։

ԺԳ. դարու սկիզբները, Մոնղոլ-թաթարներու առաջնորդ ձինկիւ խան (1206-1227) այս ցեղերը միացնելով՝ ելաւ իր բնագաւառէն դուրս և աշխարհակալեց գրեթէ բովանդակ Կեդրոնական Ասիան։ Անոր

յաղթական արշաւանքին առաջին առնել չկրցաւ մինչեւ անգամ Խորազմիոյ մեծ պետութիւնը, որ կը տարածուէր Կասպից ծովէն մինչեւ Հնդկաստան:

Ճինկիզ Խան մտաւ այս պետութեան սահմանները (1220): Խորազմիոյ սուլթանը Մուհամմէտ և իր որդին Ճեպիեդդին լքելով իրենց երկիրն ու ժողովուրդը՝ փախան մինչեւ Հնդկաստան: Բռնաբար, Սըմըրզանտ, Պահլ և ուրիշ մեծափարթամ ու մարդաշատ քաղաքներ հրոյ ճարակ եղան: Աշխարհակալը կը պատրաստուէր արդէն դէպի Եւրոպա եւս արշաւել, երբ վրայ հասաւ մահը:

Ճինկիզ Խանի մահուան վրայ, ձէլալէդդին փորձեց տիրանալ իր հօրենական ժառանգութեան: Ան, սկզբան, ունեցաւ քանի մը փոքրիկ յաջողութիւններ: Սակայն ի վերջոյ չարաչար պարտուելով փախուտ տուաւ Հայաստան, ուր, իր պարտութեան վրէժը Հայերէն լուծելով՝ չորս տարի շարունակ կոտորած ու աւերներ գործելէ ետք, Իվանէ հայազգի զօրավարը հայ-վրական գունդի մը գլուխ անցած՝ Գառնի տէանին քով զտրկաւ զայն և դուրս վաճառեց Հայաստանէ: Բիշ յետոյ, Գոնիայի, Դամասկոսի սուլթաններն և լատին խաչակիր իշխանները մեր Հեթում Ա. Թաթաուորին հետ միացած՝ բնաջինջ ըրին ջոլիւրն այս յանդուգն ապստամկին, որ Կորդուաց լեռներն ապաստանելով՝ դաշունահար սպաննուեցաւ Բիւրդի մը ձեռքով:

Թաթաւներու արեւանքը Հայաստան. — Ճինկիզ Խանի յաջորդը՝ Ռախաբա Խան շարունակելով իր նախորդին աշխարհակալութիւնները, Զարմաղան գօրծվարը զրկեց Աղուանքը, Վրաստանն ու Հայաստանը գրաւելու: Թաթարներն առաջին անգամ ոտք կոխեցին Հայաստան 1236ին: Զարմաղան, այս գազա-

նորարոյ ու գորչադէմ հրէշը բռնութեամբ ու նենգով գրաւեց Նախիչեւան, Գանձակ, Լոռի, Սնի, Կարս, Կարին ու Նոգնկա քաղաքները։ Անխնայ կոտորեց անոնց բնակիչները և անասնելի տուրքեր դրաւ ողջ մնացողներուն վրայ։ Իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը շրջեց աւերակօյտերու։ Ժամանակակից պատմագիր մը՝ Կիրակոս Գանձակեցի կը գրէ. «Հայոց աշխարհը ծածկուեցաւ դիակներով, և չկար մէկը որ թողէր զանոնք, որովհետեւ կենդանի մնացողները անձանօթ տեղեր պահուըտեր էին՝ ազատելու համար անօրէնեւորս սուրէն»։

Զորմաղանի՝ յաջորդ Բաշու զօրավարին առաջնորդութեամբ թաթարները գրաւեցին նաեւ արեւմըտեան Հայաստանը։ Բազմաթիւ Հայեր լքեցին իրենց տունն ու տեղը թաթարներու վախէն և ապաստանեցան Կիլիկիա, որուն խոհեմ ու հռուստեա թագաւորը Հեթում Ա. յանձնառու ըլլալով հարկատու և զինակիցն ըլլալ Բաշուի՝ կրցաւ իր երկիրն ազատել վերահաս կոտորածէ ու անխուսափելի կորուստէ։ Անի քաղաքին կործանումով, բնակիչներու մեծ մասը գաղթեց դէպի արտասահման — Խրիմ, Մուսալու և Լեհաստան։

Թաթարներու պետութեան քայքայումը. — Թաթարներու տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ տեւեց 90 տարի, մինչև ժ.Գ. դարուն կէսերը։ Մոնկոլեան պետութիւնը — որուն կեդրոնը կը կազմէր Քարախորում կոչուած մեծ քաղաքը Բայթալ լիճին վրայ — քայքայուելով՝ այլևայլ տեղախ իշխանութիւններ կազմուեցան (1340). Հայաստան ենթակայ մնաց իշխանութեանը մանգոլ խաներու, որոնք Բաղդադ կը նստէին. սակայն միևնոյն ժամանակ մեր երկրին գանդաւն զաւառներուն մէջ կազմուեցան այլևայլ մեծ

ու փոքր իշխանութիւններ՝ մասամբ Բաղդադի խա-
ներու հարկատու, մասամբ ալ անկէ անկախ, Հա-
յաստանի արեւմտեան կողմը գրաւեցին Թիւրքմէննե-
րը, արեւելեան կողմը Պարսիկները, իսկ հարաւային
կողմը Քիւրդերը՝ Սաաւունի գլխաւոր ամիրային իշ-
խանութեան տակ։

Այս վիճակը կը ներկայացնէր Հայոց աշխարհը
մինչև Լէնկթիմուր, որուն արշաւանքները նորանոր
առաւանքներու ենթարկեցին մեր դժբախտ ազգը։

3. ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅՄՐՈՒԹԻՒՆԸ

Լէնկ. Թիմուր (1336—1405)

Լէնկ-Թիմուրի արաւանցեցեր.— Էօզբէկ Թա-
թարներու ահարկու այս առաջնորդը, Լէնկ-Թիմուր,
որ շառաւիղներէն մէկն էր Ճինկիզ-Խանի, հիմնադիրն
եղաւ մոնղոլական երկրորդ կայսրութեան։ Ան իր
իշխանութեան տակ միացուց թաթար ու թիւրքմէն-
թաթառական բոլոր ցեղերը և անոնցմով՝ հիմնեց հզօր
կայսրութիւն մը։ Լէնկ-Թիմուր բարբարոս խուժա-
նէ մը բազկացած ստուարաթիւ ձիաւորներու զլուխը
անցած՝ արշաւեց նախ Պարսկաստան։ Գրաւեց Սպա-
հան մայրաքաղաքը և սուրէ անցուց 72.000 ման՝
Յեռոյ գէնքերը դարձուց Ռուսիոյ Մոնղոլներուն գէմ-
և յաղթութեամբ յառաջացաւ մինչև Մոսկովա։ Յե-
ռոյ գէպի հարաւ չարունակելով իր աշխարհակալու-
թիւնները, հասաւ մինչև Հնդկաստան, ուր բիրաւոր
մարդիկ խողխողելով՝ բուրգեր կազմեց անոնց զլուխ-

ներէն: Այս մարդախոշոշ հրէշը մահ ու արիւն սփռելով իր քայլերուն վրայ՝ կորզեց Մամուլուքներու ձեռքէն Միջագետքը, Ասորիքն ու Պաղեստինը: Հրկիզեց Դամասկոսը և հիմնոյատափ ըրաւ Բաղդադը, ամիրապետներու այս փորձամ քաղաքը, աւելի քան 100.000 մարդ անոր փրատակներուն տակ թաղելով:

Լեհկ-Թիմուր Հայաստանի մեջ.— Լէնկ-Թիմուր, 1387 ին, իր վայրագ ձիաւորներովը մտաւ Հայաստան: Իր անգթութեանց լուրն իրմէ առաջ հասած ըլլալով՝ շատեր լքեցին տուն տեղ և սպաստանեցան լեռները: Սիւնիք, Այրարատ, Վասպուրական ու Տուրուբերան թաաերավայրն եղան իր անլուր անգթութեանց: Վանքիք իրենց քաղաքին ամբողջութեանց վրայ վստահած՝ քաջութեամբ զինադրեցին. սակայն երբ պաշարի պակասութենէն սահմուտած՝ անձնատուր եղան, Լէնկ-Թիմուր հրամայեց գերի վարել բոլոր երիտասարդները, իսկ մնացած բնակիչները պարիսպներէն վար դուրս հոսելով՝ սպաննելի: Դիակներու դէզն այնքան բարձրացած էր, որ գրեթէ հաւասարած էր պարիսպներու բարձրութեան: Մերձաւորապէս հինգ տարի տեւեցին այս կոտորածներն ու աւերածները, և երկիրն անմշակ մնալով՝ ահաւոր սովի մատնուեցաւ, որ, հաւմարէ թէ մարդաթափ ըրաւ մեր սիրելի հայրենիքը (1393):

Ասկէ յետոյ մտաւ Բարսի Հայք, որ մինչև այն ժամանակ գերծ մնացած էր անոր ասպատակութիւններէն: Ահաւ բերդաքաղաքներն ու կործանեց, անպաշտպան և արձակ քաղաքներն ու աւանները հիմնադատակ ըրաւ, իսկ բնակիչներուն ալ ո՛րը կոտորեց, ո՛րն ալ գերի վարեց: Այս կերպով բովանդակ Հայաստանը նուաճելէ յետոյ, աշխարհակալը մտաւ Փոքր Ասիա, իր ոյժը Օսմանցիներու հետ չափելու

համար: Նենգութեամբ գրաւեց Սեբաստիա հայաչափ քաղաքը և անոր բոլոր բնակիչներն անխտիր սպանեւել տուաւ չարալուկ տանջանքներով: Իսկ 4 000 ի մօտ հայ զինուորները հրամայեց կենդանւոյն թաղել զաշտի մը մէջ, որ այնուհետեւ կոչուեցաւ Սեւ Հողեր:

Այնպէս յառաջ խաղալով՝ Անգլիւրիոյ (Անգարա) քով զարնուեցաւ սուլթան Բայազիդի հետ, որ բանակի մը գլուխն անցած իր վրայ կու գար. յաղթեց անոր չարաչար և զայն վանդակի մը մէջ դրած՝ ու զարկեց Սըմըրգանդ:

Լեւոն-Թիմուրի մահը.— Երբ Լէւոն-Թիմուր պատ-րաստութիւն կը տեսնէր, Ասիոյ տիրապետութիւնը յրաշնելու նպատակով՝ ձեռնաստան ևս արշաւել, մահը վրայ հասաւ 1405ին, և իրմով վերջացաւ իր վերականգնած թաթարական այս երկրորդ կայսրութիւնը: Անոր մահէն անմիջապէս յետոյ, ընկճուած իշխանները գլուխ բարձրացուցին և իրենց կորսնցուցած երկիրները զէնքով ձեռք ձգելու ետեւէ եղան: Թիւրքմէն երկու ցեղեր՝ Սեւ Խոյնաւներ և Սպիտակ Խոյնաւներ ջանացին իրարու ձեռքէն խլել երկիրը: Վերջիններու պէտք՝ Ուզուն Հասան, յաղթելով իր հակառակորդներուն՝ տիրացաւ Պարսկաստանի և եղաւ միահեծան տէրը Հայաստանի (1488):

համար: Նենգութեամբ գրաւեց Սեբաստիա հայաշատ քաղաքը և անոր բոլոր բնակիչներն անխտիր սպանեւել տուաւ. չարալլուկ տանջանքներով. իսկ 4.000ի մօտ հայ զինուորները հրամայեց կենդանւոյն թողել դաշտի մը մէջ, որ այնուհետեւ կոչուեցաւ Սեւ Հողեր:

Այնպէս յառաջ խաղալով՝ Անգիւրիոյ (Անգարա) քով դարձուեցաւ սուլթան Բալազիդի հետ, որ բանակի մը գլուխն անցած իր վրայ կու գար. յաղթեց անոր չարաչար և զայն վանդակի մը մէջ դրած՝ ուղարկեց Սըմըրգանդ:

Լեկ-թիմուրի մահը.— Երբ Լէնկ-թիմուր պատրաստութիւն կը տեսներ, Ասիոյ տիրապետութիւնը յրաշնելու նպատակով՝ ճենառտուն ևս արշաւել, մահը վրայ հասաւ 1405ին, և իրմով վերջացաւ իր վերականգնած թաթարական այս երկրորդ կայսրութիւնը: Անոր մահէն անմիջապէս յետոյ, ընկճուած իշխանները գլուխ բարձրացուցին և իրենց կորսնցուցած երկիրները զէնքով ձեռք ձգելու ետեւէ եղան: Թիւրքմէն երկու ցեղեր՝ Սեւ Խոյկաններ և Սպիտակ Խոյկաններ ջանացին իրարու ձեռքէն խլել երկիրը: Վերջիններու պետը՝ Ուզուն Հասան, յաղթելով իր հակառակորդներուն՝ տիրացաւ Պարսկաստանի և եղաւ միահեծան տէրը Հայաստանի (1488):

քաղաքն եղաւ (1326—1365)։ Փոքր Ասիոյ Թիւրքմէնները, Գոնիայի Սելջուկները և Էրթոզրուլի հետ եկող օսկաւաթիւ Թուրքերը միասին ձուլուելով՝ Օսմանի անունով կոչուեցան Օսմանեան Թուրքեր։

Օսմանի որդին՝ Օրխան ստեղծեց Ենիշէրի կոչուած հետեւակազօրը, որ քրիստոնէայ ընտանիքներէն յափըշտակուած տղոցմէ բաղկացած էր։ Օրխան անցաւ Եւրոպա և Մուրաս Ա. Ադրիանուպոլիսը (Էդիրնէ) գրաւելով՝ իր մայրաքաղաքն ըրաւ զայն (1360)։ Այնուհետև Օսմանցիք սկսան շարունակաբար ընդարձակել իրենց պետութեան սահմանը ի շէտա յոյն և սելջուկ իշխանութեանց։

Պատերազմներ Հայաստանի տիրապետութեան համար։— Սուլթան Մուհամմէտ Բ. Ֆաթիհ յոյն կայսրութեան մայրաքաղաքն առնելով՝ իր գահը հոն հաստատելէ ետք (1453), Օսմանցիներն սկսան աւելի մեծ վստահութեամբ ընդարձակել իրենց աշխարհակալութիւնները դէպի արեւելք ու արեւմուտք։ Այս ժամանակներէն սկսեալ, Հայաստանի տիրապետութեան համար, երկու մրցակից կայսրութեանց միջև, հայկական հողի վրայ, երկուքուկէս դարէ աւելի աւողարիւնահեղ պատերազմներ տեղի ունեցան, որոնք ազետալի հետեանք ունեցան Հայ ժողովուրդին համար։

Այս աւերիչ պատերազմներուն սկզբնապատճառն եղաւ Ռզոուն Հաւան, որ աշխարհակալութեան փափաքէ վառուած՝ արշաւանք սփռեց Փոքր Ասիոյ օսմանեան երկիրները։ Առաւ Եղդիկիս (Թոքաթ) քաղաքը, այրեց զայն և բնակիչներն անդթարար կոտորելէ ետք, իր ասպատակութիւնները շարունակելով՝ հոտաւ մինչև Կիլիկիոյ սահմանները։ Սուլթան Մուհամմէտ Բ. անձամբ քալեց անոր վրայ և Դերջանի քով պարսկական բանակը խորտակելով՝ արեց

Հայաստանի արեւմտեան մասին (1473)։ Այս եղաւ Օսմանցւոց առաջին մուտքը Հայաստան։

Դերջանի պարտութենէն քառասուն տարի յետոյ, 1514ին, Սեֆեան հարստութեան հիմնադիր՝ Շահ Իսահայիլ Ա. արշաւեց Օսմանցւոց վրայ, որոնք պարսից արքունիքի ներքին խռովութիւններէն օգտուելով՝ գրաւեր էին պարսկական հողեր։ Սուլթան Սելիմ Ա. Յալիւզ 140,000նոց բանակի մը գլուխ անցած՝ գրոհ տուաւ իր հակառակորդին վրայ և Չաչըրսան դաշտին վրայ (Թաւրիզի մօտ) զարկաւ պարսկական բանակը և յաղթանակով մտաւ Թաւրիզ։ Այս յաղթութեամբ Հայաստանի արեւմտեան ու հարաւային մասերը Կարինէ (Էրզրում) մինչև Ուրմիոյ լիճը, մտան օսմանեան իշխանութեան տակ (1514)։

Սելիմի որդին՝ Սիւլէյման Ա. (1520—1566), օսմանեան կայսրութեան նշանաւորագոյն սուլթանը, խեց Պարսից ձեռքէն արեւելեան Հայաստանը, և Մուրադ Գ. (1575—1595) ստիպեց Շահ Աքքասը դաշնագրով հրաժարիլ ո՛չ միայն ամբողջական Հայաստանէ, այլ նաև վրաստանէ և մինչև իսկ Ատրպատական նահանգին մեծ մասէն՝ իր Թաւրիզ գլխաւոր քաղաքով (1585)։

Շահ Աքքասի արեւանքն Հայաստան.— Հայաստան ամբողջովին օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուելով չբարելաւուեցաւ հայ ժողովուրդի վիճակը, այլ աւելի ևս վատթարացաւ։ Ենիշերիններու տպերասան ու անգուռայ բանակին յափշտակութիւնները, ինչպէս նաև թուրք տմարդի ու ընչաքաղց կուսակալներու և պաշտօնեաներու կեղեքումները չափազանց նեղեցին երկրի հայ բնակչութիւնը։ Այս պատճառով, Հայեր՝ նախամեծար համարելով Պարսից տիրապետութիւնը Օսմանցւոց տիրապետութենէն, Շահ

Աբրահամ (1585-1629) օգնութեանը դիմեցին, խնդրելով անկէ, որ ազատէ զիրենք Օսմանցւոց տիրապետութենէն:

Շահ Աբրահամ, որ վաղուց արդէն կը պատրաստուէր յարձակիլ Օսմանցւոց վրայ և Մուհամմէտ Բ. խմամանականերէն սկսեալ Թիւրքերու հասցուցած հարուածներուն վրէժը լուծել անոնցմէ, սիրով ընդունեց փախստականները, որոնց մէջ էր նաև Մելիքսեդէկ կաթողիկոսը, և ամէն կարեւոր տեղեկութիւններն առաւ անոնցմէ Հայոց երկրի հանգամանքներու մասին: Անիր զինուորական պատրաստութիւնները լրացնելէ յետոյ, ստուարութիւ բանակի մը գլուխ անցած, 1603 թուին, արշաւեց դէպի Ասորպատական, և Թաւրիզի տիրելով՝ մտաւ Հայաստան, առաւ Նախիջևան քաղաքը և գնաց Երևան բերդաքաղաքին առջև բանակեցաւ: Վեցամսեայ պաշարումով քաղաքն անձնատուր ըլլալու ստիպելէ ետք, Աւիրգունա խանը կուստկալ կարգեց Այրարատեան նահանգին վրայ, և ինք գլխաւոր բանակով քալեց դէպի Կարս: Մօտը հասած էր արդէն քաղաքին, երբ լուր առաւ, թէ օսմանեան հօրադոյն բանակ մը Սիւնա փաշայի առաջնորդութեամբ իր վրայ կու գայ: Շահը Օսմանցիներու դէմ ճակատելու իր անկարողութիւնը զգալով՝ լճակց իր վաղուց յղացած դիւալին ծրագիրն իրագործել, այսինքն արեւելեան Հայաստանի բնակիչներն իր երկիրը գաղթեցնելով՝ մարդաթափ ընել Հայոց աշխարհը, և ա՛յս՝ կրկին նպատակով, նախ՝ որպէս զի Պարսից սամաւ նակից երկիրներն անշէն ու ամայի դարձնելով՝ Ատրբայատականը — Պարսկաստանի այս հարուստ ու բարեբեր նահանգը — Օսմանցւոց ձեռքէն ազատէ, և երկրորդ՝ որպէս զի իր երկրին վաճառականութիւնն ու արհեստները Հայոց ձեռքով ծաղկեցնէ:

Հայոց սեղանաճուրխներ.— Դաժան բռնապետին այս դիւալին ծրագիրն անողոք խառութեամբ գործադրուեցաւ Սմիրգունա կուսակալին ձեռքով: Կարսէ սկսեալ մինչև Երասխ գետ հայ բնակչութիւնը մըտրակի ու սուրի հարուածներով տեղահան եղաւ: Բնակիչներէն անոնք որ մերժեցին հեռանալ իրենց հօրենական տուներէն՝ գանակոծուեցան և շատեր մինչև իսկ սպաննուեցան զազանարարոյ պարսիկ հրոսակներէ: Այսպէս իրենց հայրենի հողէն բռնի խլուած հայ ժողովուրդի ծովածաւալ բազմութիւնը Արարատեան դաշտը կեդրոնացնելէ յետոյ, անագորոյն բռնաւորին խիստ հրամանին՝ վրայ՝ վայրագօրէն յառաջ քշուեցաւ Երասխի եզերքէն դէպի Ջուղայ Այստեղ գետը լայնատարած էր ու երազահոս, Կամուրջ չկար, իսկ լաստ ու նաւակ անբաւական այսքան բազմութեան ու բանակի անցքին համար: Քսամենի էր հոս այստեղ պարզուած արտաճմլիկ տեսարանը, զոր, անհնար է, մարդկային բառերով նկարագրել: Օսմանեան բանակը մօտեցած ըլլալով Նոխիջեանի՝ շահը աւելի ևս խնայողութեամբ հրամանները և անցքը փութացնելու համար հրամայեց ժողովուրդին գետը նետուիլ և լողալով Երասխի հանդիպակաց եզերքն անցնիլ: Տարարախառ ժողովուրդն անել կացութեան ձեռք մատնուած՝ ո՛չ փախչելու հնարք ունէր ո՛չ ալ ազատելու յոյս. ետեւէն անողորմ սուրը, իսկ առջեւէն սրընթաց ջուրը կը սպառնային թշուառներու կեանքը խլել: Մտրակներու հարուածներուն տակ թափեցան ինկան գետը այրեր ու կիներ, անհամար երախաներ, տկար ու լողալ չգիտցող մարդիկ, և Երասխի յորձանքներուն մէջ հազարաւորներ գետամոյն եղան ու իրենց դիակներով ծածկեցին գետին երեսը:— Կը համարուի, թէ

չուրջ 25,000 երդումարդ անցած ըլլա՞ն Երասխը-
իսկ մեռածներու և խեղդուածներու թիւը կը մնայ
անյայտ:

Տեղահան եղած ժողովուրդի մնացորդները Ատըր-
պատականի ու Քիւրդիստանի միջով ուղղուեցան դէ-
պի Իսքահան: Շահ Աբրահ քաղաքին ժողովուրդը
բնակեցուց իր մայրաքաղաքին մէջ, իսկ գիւղա-
ցիներու արտեր տուաւ քաղաքին մօտերը: Գալով
Ջուղացիներուն, անոնք Իսքահանի մօտ հիմնեցին Նոր
Ջուղա անունով քաղաք մը (1605), որ մինչև այսօր
բնակուած է միայն Հայերէ:

Ամիդի դաշինքը (1639).— Սինան փաշայի ան-
յաջող արշաւանքէն յետոյ Օսմանցւոց ու Պարսից մի-
ջև, այլևայլ ժամանակներ, փոփոխ բախտով ընդ-
հարումներ դարձեալ տեղի ունեցան հիւսիսային նա-
հանգներու տիրանալու համար: Ի վերջոյ, սակայն,
համաձայնութեան եկան և Ամիդի (Իրարքեքիր) մէջ
կնքուած դաշնադրութեամբ (1639) Պարսից մնացին
Երասխ և Կուր գետերու միջև գտնուած երկիրները:
Երեւանով ու Էջմիածինով միասին: Այս դաշինքով
հայ ժողովուրդը գրեթէ դար մը խաղաղ ապրեցաւ:

5. ԱՆԿԱՍՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ

Խախտալի մեղիւթիւնները.— Շահ Աբբաս իբրեւ պետութեան կցուած հայկական նահանգներու վարչութեան մէջ իմաստուն ու հեռատես քաղաքականութեան հետեւելով՝ անոնց տեղական կառավարութիւնը յանձնեց բնիկ հայ իշխաններու, որոնք Մելիքախան շուք կը կրէին։ Այդ նահանգներն էին Ուսի, Արցախ և Սիւնիք՝ ծանօթ Ղարաբաղ անունով, և բաժնուած հինգ մելիքութեանց։

Մելիքներու իշխանութիւնը ժառանգական էր։ Իւրաքանչիւր մելիք տէրն էր իր դուռտին, և ունէր իր սեպհական բերդն ու ամրոցները, ուր, ի հարկին, կը պաշտպանուէր զինուած մարդոց կողմէ։ Ան կը կառավարէր իր հպատակները վաղեմի սովորութեանց համաձայն, կը ծառայէր իբրեւ միջնորդ պարսիկ կուսակալին և ժողովուրդին միջև, որուն հարկերը կը հաւաքէր ու կը յանձնէր կուսակալին։

Չնայելով այս կացութեան, որ, Հայաստանի ուրիշ մարզերու հետ բազմատամբ՝ տանելի էր, պարսկական լուծը սակայն ծանր կը թուէր այս կողմերու հայ ազատասէր ժողովուրդին, և արդէն ԺԸ. դարու առաջին կիսուն, Արցախի մելիքները սկսած էին բանակցութեան մէջ մտնել Ռուսաց արքունիքին հետ, ձգտելով՝ ազատիլ այլազգիներու իշխանութենէն և հայկական անկախ իշխանութիւն մը հիմնել քրիստոնէայ պետութեան մը հովանաւորութեան ներքեւ։ Նոյն ձգտումներն սկսան երեւիլ այժմ նաեւ Սիւնիաց նահանգին մէջ, ուր քանի մը հայրենասէր անձեր տեսնելով Պարսկաստանի քայքայած վիճակը՝ յարմար առիթ սեպեցին իրենց երկիրն ազատելու այլազգիներէ։

Իսրայէլ Օրի եւ անոր առաքելութիւնը.— Յուդոս Դ. Կաթողիկոսը, 1678ին, տասուերկու անձերէ բաղկացած գաղտնի ժողով մը կը գումարէ Էջմիածին, մասնակցութեամբ հինգ մելիքներու եւ կրօնականներու, ուր կ'առաջարկէ անոնց՝ ընդունիլ գերակայութիւնը Հռոմի քահանայապետին եւ պատուիրակութիւն մը ղրկել Եւրոպայի պետութեանց՝ անոնց օժանդակութիւնը խնդրելու Հայաստանի ազատագրութեան: Պատուիրակ կ'ընտրուին Կաթողիկոսը եւ Իսրայէլ Օրին: Վերջինս՝ ծագումով Ղարաբաղցի էր եւ ճշմարիտ հայրենասիրական ոգւով օժտուած հնդկահայ մեծահարուստ վաճառական մը:

Ժողովը վերջանալէ յետոյ, պատգամաւորները կը մեկնին դէպի Հռոմ: Կաթողիկոսը Պոլիս վախճանելով՝ Օրի առանձինն ճամբան կը շարունակէ, եւ Վենետիկի վրայով կ'անցնի Ֆրանսա, ուր կը ղինուորագրուի Լուդովիկոս ԺԴ.ի բանակին մէջ եւ գերի կ'իյնայ Անգլիացւոց ձեռքը: Ազատելէ ետք, կ'անցնի Գերմանիա, ուր իր դատին կը շահի Պալատինայի կայսրընտիր Եռնան Վիլհելմ իշխանը, խոստանալով անոր Հայաստանի թագը:

Օրի, 1699ին, կը վերադառնայ Ղարաբաղ, հոն յեղաշրջում առաջ բերելու եւ այս կերպով անոր անկախութիւնն ապահովելու նպատակով: Ան կը ներկայանայ մելիքներու գաղտնի ժողովի մը, յայտարարելով թէ Եւրոպական արքունիքները նպաստաւոր արամադրութիւն ցոյց կու տան Հայաստանի ազատագրումին, եթէ հայ եկեղեցին միանայ հռոմէականին հետ: Նորընտիր Կաթողիկոսը՝ Նահապետ Եղեւսիացի, կ'ընդդիմանայ եկեղեցական միութեան՝ հակառակ մեծ ժիւղներու պնդումին: Ասոր վրայ, այս վերջինները, որոնք մէտ էին կրօնական միութեան, կ'ընտրեն Մի-

նաւ Վրդ. Տիգրանեանը, որ Օրիի հետ կը մեկնի Հռոմ, Ինկովկենսիոս ԺԲ. քահանայապետին ուղղուած գրութեամբ մը:

Երկու պատգամաւորները՝ քահանայապետին ներկայանալէ ու անոր միջնորդութիւնը խնդրելէ յետոյ, կ'ացնին Գերմանիա, կայսրընտիր Եոհան Վիլհելմ Իշխանին ուղղուած յանձնարարականով մը: Իշխանն իրազեկ ըլլալով ձեռնակին բազմապատիկ դժուարութեանց և քաջ իսկ գիտնալով՝ որ անհնար էր իրագործել Հայաստանի ազատագրումը, առանց Ռուսիոյ աջակցութեան, խորհուրդ կու տայ Օրիի գիմել Պետրոս Մեծի, որ լիազեծան կ'իշխէր Ռուսիոյ վրայ:

Չարը, որ արդէն նպատակ ունէր իր երկրին սահմաններն ընդարձակել դէպի հարաւ, բարեպատեհ առիթ կը համարի Օրիի կողմէ իրեն եղած առաջարկը և իր կողմէ Օրին իբր դեսպան կը ղրկէ Պարսից-Հիւսէյին-Շահին մօտ, լրտեսելու Պարսկաստանի ներքին հանգամանքն ու Հայերը պատրաստելու ապրտամբութեան: Պարսիկները սակայն տեղեակ ըլլալով Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող իրադարձութեանց, կը մերժեն ընդունիլ զայն: Այսուհանդերձ, Օրի մեծ շուքով կ'ընդունուի Շահէն: Ռուսիա վերադարձին սակայն կը վախճանի Ասդրախանի մէջ (1711):

Դարաբաղի ապստամբութիւնը. — ԺԸ. Դարուն, Պարսկաստան կը ներկայացնէր խառնակ վիճակ մը: Գահակալութեան անվերջանալի կռիւները քառորդ վերածած էին այդ հսկայ երկրրը: Այս հանգամանքէն օգտուեցան Ռուսներն ու Օսմանցիները: Պետրոս Մեծի ուսանական բանակը խլեց Պարսից ձեռքէն Դերբենդն ու Բազուն, իսկ Օսմանցիք իրենց կայսրութեան կցեցին Վրաստանը (1723): Դարաբաղի մելիքներն եւս

օգտուելով այս բարեպատեհ առիթէն, ապստամբեցան և Վրաց հետ համագումդ 40,000նոց բանակով, Կուր գետի ափերուն վրայ, ողջունեցին քրիստոնեայ Չարը:

Ռուսերը սակայն, 1724ին, համաձայնութիւն գոյացնելով Օսմանցւոց հետ, անրացան Կաւկասնակն լեռնագաւառներու մինչեւ Կուր գետը, իսկ Օսմանցւոց թողուցին Կուրէն հարաւ տարածուող երկիրները, այսինքն՝ Գանձակ, Երեւան, Ղարաբաղ և Ատրպատական:

Ղարաբաղցիք, որոնք իրենց յոյսը Ռուսերու վերայ դնելով՝ ապստամբութեան դրօշը պարզած էին Պարսից դէմ, մերժեցին գինւթափ ըլլալ Օսմանցւոց առջեւ: Անոնք թէեւ յուսախար ռուսական օժանդակութենէ, սակայն իրենց բարոյական ուժին վրայ վստահացած՝ քաջուեցան իրենց անմատչելի լեռներու կատարները և հերոսութեան նոր թուական մը բացին մեր ազգին աղաաագրման պատմութեան մէջ:

Դաւիթ-Բէկ.— Ղարաբաղցիք իրենց ապստամբական շարժման ղեկը յանձնեցին իրենց հայրենակից Դաւիթ Բէկի, որ Վրաստանի մէջ մեծ համբաւի տիրացած էր իբրեւ փորձառու զօրավար: Դաւիթ Բէկ եկաւ Վրաստանէ խումբ մը կտրիճ Հայերով և իսկոյն գործի լծուեցաւ: Շրջակայ գաւառներու կիսավայրենի թուրք ցեղերը, որոնք, իրենց ասպատակութիւններովը, սարսափն եղած էին Սիսական գաւառի բռնակիչներուն, բնաջինջ րրաւ: Այս առաջին յաջողութեան վրայ, անոր դրօշին տակ խմբուեցան չորս հարիւր հայ ռազմիկներ, որոնց վրայ Միւրաւ անուանով մէկը սպարապետ կարգեց և անոր օգնական տրւաւ Տէր Աւետիք քահանան:

Դաւիթ իր սակաւաթիւ գումարտակովը քալեց Ճիլանջիւր կոչուած ցեղին վրայ, որ 16,000 հոգւով իր վրայ կու գար: Երկու օր տեւող արիւնահեղ կռուով

Վատարեալ պարտութեան մատնեց զանոնք, և վայրա-
վատին ցրուելով զանոնք՝ տիրացաւ անոնց զէնքե-
րուն ու ձիերուն:

Այս փառապանծ յաղթութիւններուն համարւը
Սիւնեաց երկրին մէջ տարածուելով՝ ամէն կողմէ
Հայեր գունդագունդ զիմեցին Դաւիթ Բէկի մօտ,
որով իր ընդհանուր հրամանատարութեան տակ գըտ-
նուող բանակին զօրութիւն բարձրացաւ 7,000 ի: Դա-
ւիթ Բէկ միայն Նախիջևեանի Պարսիկ խանին դէմ
ըրած անհաւասար կռուին մէջ յաջողութիւն չունե-
ցու: Հայերը թշնամի ստուար բանակին յարձակում-
ներէն զգալապէս տկարացած՝ քաշուեցան Հալիձոր
ուտանը, զոր Դաւիթ ամրացնելով՝ հոն հաստատեց իր
ճամբարը: Շրջաբնակ Պարսիկ խաներու և թուրք-
մէն լեռնաբնակ ցեղերու ըրած բազմաթիւ յարձա-
կումներն ետ վանելէ ու անոնցմէ բիւրաւոր մարդիկ
սպաննելէ ետք, Դաւիթ ի սպառ մաքրեց Սիւն-
եաց երկիրն այլազգի ասպատակներէ: Դաւիթ Բէկ
այլեւս հաստատած էր իր բաղարձակ իշխանութիւնը
Ղարաբաղի վրայ: Այժմ կը մնար իրեն՝ Հայուն ազա-
տատենչ ռզուզի անընկճելի ըլլալը ցոյց տալ նաև
Օսմանցւոյն: Առիթը շուտով ներկայացաւ:

Սուլթան Ահմէտ Գ. երկու զօրաբաժին զրկեց Հա-
յաստան, դաշինքով իրեն ինկած բաժինը գրաւելու:
Ատոնցմէ առաջինը Ապսուլլան փաշայի առաջնորդու-
թեամբ գրաւեց Երեւան, Նախիջևեան, Թաւրիզ և Հա-
մատան քաղաքները: Իսկ երկրորդ զօրաբաժինը
Մուսրաֆա փաշայի հրամանատարութեամբ զրկուեցաւ
Սիւնիք՝ Դաւիթ Բէկի վրայ: Անվհեր զօրավարն իր
տրամադրութեան տակ գտնուող 450 քաջամարտիկ
զինուորներով վճռեց մինչեւ վերջին շունչը պաշա-
պանել Ղարաբաղի անկախութիւնն Օսմանցւոց դէմ,

որոնք եկած պաշարած էին Հալիձորը և սկսած էին ամէն կողմէ ռմբակոծել զայն: Պաշարումը տեւեց մի քանի օր: Օսմանցւոց բոլոր ջանքերն ի դերեւելան: անկարող եղան տիրանալ բերդին: Կռուի տաք միջոցին, Մխիթար և Տէր Աւետիք գումարտակի մը գլուխ անցած՝ բերդի ծածուկ մէկ դռնէն յանկարծ դուրս խոյանալով՝ թշնամիներէ մեծ բազմութիւն մը դիմաւաւ գետինը փռեցին: Նախճիրն այնքան սաստիկ էր, որ ամբողջին շուրջը ծածկուած էր դիակնէրով: Օսմանցիները սարսափահար խուճապակա՛ն փախուստի դիմեցին, թողլով յաղթականներու ձեռքը 148 դրօշ և մեծաքանակ աւար:

Մուսթաֆա փաշա իր զօրաբաժնին բեկորները թարմ ուժերով ստուարացուցած կրկին դիմեց Հալիձորի վրայ: Հանճարեղ ու հնարագէտն Դաւիթ այս անգամ եւս գտաւ կելուրք մը թշնամին պարտութեան մատնելու: Մութ գիշեր մը, մատակ ձիերու խումբ մը արձակեց դէպի թշնամի բանակի ձիերը: Անոնց վրնջելէն բանակի ձիանը խլրտելով՝ չփոթութիւն ձգեցին բանակին մէջ: Դաւիթ օգտուելով այս խառնակութենէն, կայծակի արագութեամբ վրայ հասաւ իր մարդոցմով ու շուարած թշնամիներն անխընայ կոտորելով՝ վանեց զանոնք իր սահմաններէն դուրս:

Օսմանցւոց վրայ Դաւիթ Բէկի տարած փառահեղ այս յաղթանակները հրճուանք պատճառեցին Պարսից շահին, որ իր համակրանքը յայտնելու համար անոր կայսերակա՛ն հրովարտակով «Իշխանաց Իշխան» տիւտողոսը Թուսու անոր: Ղարաբաղ տիրացած էր իր անկախութեան (1726):

Դաւիթ Բէկ երկու տարի յետոյ, իր իշխանութեան վեցերորդ տարին, վախճանեցաւ (1728), պաշ-

տելի զէմք մը մնալով յաւէտ մեզ Հայերուս, և ահա՛ր-
կու՝ մեր ցեղի թշնամիներուն: Անոր անզուգական
քաջութեան ու անոր անձնուէր հայրենասիրութեան
յիշատակը պէտք է յաւերժ անջինջ մնայ անոր. ազ-
գակիցներու մէջ, նմանելով անոր:

Ղարաբաղի ապստամբութեան վախճանը.— Դա-
ւթ Բէկի յաջորդ կարգուեցաւ անոր գլխաւոր գոր-
ծակիցը Մխիթար, որուն իշխանութիւնը սակայն հա-
զիւ թէ միայն տարի մը կեանք ունեցաւ: Մխիթար
ի ընդհանուր հրամանատար ընտրութեան հակառա-
կելով Տէր Աւետիք քահանան՝ պառակտում առաջ
եկաւ բերդականներուն մէջ: Օսմանցիք, որոնք իրենց
կրօն երկու ծանր պարտութեանց նախատինքը չէին
կրցած մարսել, Հայոց այս երկպառակութենէն օգ-
տուելով՝ երրորդ անգամ եկան մեծ պատրաստու-
թեամբ և պաշարեցին Հալիձորը: Բերդականները այս
գերազոյն վայրկեանին իսկ իրարու համաձայնիւ չու-
զելով՝ վճռեցին անձնատուր ըլլալ, պայմանով որ
խնայուի իրենց կեանքին: Թուրքերը սակայն բերդին
տիրելէ ետք, հակառակ իրենց խոստումին, սուրէ ան-
ցուցին բերդին բնակիչները: Մխիթար, որ յաջողած
էր փախչիլ բերդէն և ամրացած Խնձորեք բերդը, դա-
ւով սպաննուեցաւ մի քանի ապիրատ ազգայիններէ,
որոնք, անոր գլուխը տարին Թաւրիզի թուրք փաշա-
ին, անկէ վարձատրուելու յուսով: Փաշան սակայն
այսպիսի քաջարի անձի մը սպանման վրայ սաստիկ
յուզուած՝ իսկոյն հրամայեց գլխատել դաւաճանները:

Այսպէս անփառունակ կերպով վերջացաւ, հայա-
նուն ժամադաւադիրներու ձեռքով, Ղարաբաղի հե-
րոսական ապստամբութիւնը (1730):

Օսմանցոց եւ Պարսից վերջին պարերազմները.
Նասիր Շահ.— Օսմանցոց եւ Պարսից միջեւ դեռ ան-

զի ունեցան, փոփոխ ըսխտով, մի քանի ընդհարումներ Հայաստանի հիւսիսային նահանգներուն տիրապետման համար: Թահմազ Բ. շահը, Համասունի քով, 1732ին, յաղթուելով Օսմանցիներէ, ստիպուեցաւ երեսն գետի հիւսիսակողմը գտնուող նահանգները Օսմանցւոց թողուլ: Նասիր Ալի զօրավարը, տագոն տյս դաշնադրութենէն, գահընկէց ըրաւ Թահմազը, և անոր տեղը գահը նստեցուց անոր անչափաճառ որդին Արքաւ Գ.ը, և անոր խնամակալութիւնն իր ձեռքն առնելով՝ պատերազմ հրատարակեց Օսմանցւոց դէմ: Ախուրեան գետի ափերուն վրայ մղուած արիւնասնդ ճակատամարտին մէջ Նատիր յաղթելով անոնց՝ ետ առաւ Փոքր Կովկասի նահանգները, զորոնք Թահմազ լքած էր անոնց: Այս յաղթութեան վրայ, Նատիր ինքզինքը շահ անուանեց Պարսկաստանի:

Նասիր-Շահ վերջ տուաւ Պարսից և Օսմանցւոց դարաւոր պատերազմներուն և հաշտութիւն կնքեց սուլթան Մահմուտ Ա.ի հետ (1746), Հայաստանի տրեւելեան մասը մինչեւ Երեւան մնաց Պարսից իշխանութեան տակ, իսկ Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը մնաց Օսմանցւոց:

Նատիր-Շահ լաւ վերաբերուեցաւ Հայոց հանդէպ, որոնք նպաստած էին իրեն՝ պարսկական գահին տիրանալու: Ան թեթեւցուց անոնց հարկերը և վերահաստատեց մելիքներն իրենց իշխանութեան մէջ:

Այս դարաւոր պատերազմները, սակայն, ահաւոր աղէտներու և թշուառութեանց պատճառ խզան հայ ժողովուրդին: Հայաստան աշխարհը քարուքանդ եղաւ, գաշտերն ամոյացան, ժողովուրդը ստրկութեան մատնուեցաւ և շատեր նահատակուեցան կրօնքի համար:

6. ՌՌԻՍԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅՍՍԱՆ

Ռուսերը, առաջին անգամ, Պետրոս Մեծի օրով, յառաջացան մինչեւ Կովկաս։ Ան, առանձին հրովարտակով մը, հրամայած էր պաշտպանել Պարսկաստանի Հայերը, և իր երկիրը հրաւիրած էր հայ վաճառականներ, արհեստագործներ ու երկրագործներ, որոնք իրենց վաճառականութեամբը արհեստներովն ու երկրագործութեամբը ծաղկեցուցին դեռ ասիական կաղժ սենեցող իր երկիրը։ Հայերն եղան, որ Ռուսիոյ մէջ հիմնեցին մետաքսի առաջին գործատուններն և Ռուսերու սորվեցուցին կերպասեղէն չինելու արուեստը։

Պետրոս Մեծի յաջորդներէն Կատարինե Բ. հայասէր մեծ կայսրուհին լայն բացաւ Ռուսիոյ դռները Հայերու առջեւ. ան քաջալերեց զանոնք և արտօնութիւններ չնորհեց անոնց իր երկրին մէջ։ Բազմաթիւ Հայ գաղթականներ հաստատուեցան Բեսարաբիոյ գաւառը, ուր անոնք հիմնեցին Գրիգորիոսոյ և Դոն գետի վրայ՝ Նոր Նախիջևան քաղաքները։ Կատարինէ կայսրուհին խոստացաւ Յովսէփ Արղուբեան արքեպիսկոպոսին, որ իր մտերիմ բարեկամն էր, զէնքով օգնել հայազգի մելիքներուն։ Դժբախտաբար սակայն Արղութեանի մահն արգելք եղաւ և կայսրուհւոյն խոստումը չկատարուեցաւ։

Ռուս-պարսկական պատերազմներ. Կիւլիսանի դաշինքը. — Երբ Վրաց վերջին թագաւորը՝ Հեռալդ՝ չկարենալով պաշտպանել իր երկիրը Պարսից ասպատակութեանց դէմ՝ Ռուսերու տիրապետութեան յանձնեց զայն, այս վերջիններն իրենց պետութեան կցեցին Վրաստանը (1801), և սկսան հեռզնեռէ իջնել զէպի հարաւ։ Յիջիւսեով զօրավարը գրաւեց Գանձալը (Եդի-

ստրեթուպով), իսկ Լիւսիւսնէլից զօրավարը նուաճեց Ղարաբաղը և առաւ էջմիածինը:

Պարսից շահի որդին Աբբաս Միրզա փորձեց կորստեամբ երկիրները վերագրուել. սակայն Անգլիոյ միջամտութեամբ հաշտութիւն կնքելով Կիւլիստանի մէջ (1813), շահը վերջնականապէս հրաժարեցաւ Վրաստանէ, Դաղստանէ (Դէրբէնդ), Շիրուանէ (Բաքու) և Ղարաբաղէ:

Թուրքմէնէյի դաշնադրութիւնը. — Կարճատեւ կեանք ունեցաւ Կիւլիստանի համաձայնութիւնը: Պարսիկները սկսան հապստէպ աւազակային արշաւներ ընել դէպի հայկական երկիրները: Աբբաս Միրզա 80,000-ոց բանակով, 1826ին, յանկարծ մտաւ Հայաստան: Մասարեան հայազգի զօրավարը, Շաւկոյ գետին քով զարկաւ ցրուեց պարսկական կարեւոր ոյժ մը և Գանձակի մէջ միացաւ Պաւելիչի՝ ընդհ. հրամանատարի բանակին: Աբբաս Միրզա չկարենալով տանել Շուշի քաղաքը՝ քալեց Գանձակի վրայ: Հոս, Պասքեւիչ և Մատթեան փայլուն յաղթանակ մը տարին պարսկական բանակին վրայ: Սուճապակոն փախուստի դիմող վատ թշնամին՝ հայ իւրեքերէ լուծեց իր պարտութեան վրէժը:

Հետեւեալ տարին, 1827ի գարնան, ռուսական բանակին, որու միացաւ նաեւ 10,000 հաշուող հայ կամաւորական զուամրտակը՝ գլխաւորութեամբ Թիֆլիսի առաջնորդ Ներսէս արք. Աշսարակեցիի, մտան Արաքսեան գաղաթը: Սարդարապատ, Երեւան և քիչ յետոյ Թաւրիզ կարգ ըստ կարգէ գրաւուելով՝ Պարսիկները հաշտութիւն խնդրեցին: Թուրքմէնէյի մէջ, 1828ին, կնքուեցաւ երկրորդ և վերջնական դաշնադրութիւն մը, որ կը տեւէ մինչեւ այսօր: Այս դաշինքով Պարսից և Ռուսաց սահմանը պիտի գծէր Երասխ գետը:

այսինքն՝ Երեւանի և Նախիջեւանի գաւառները պիտի անցնէին Ռուսերու և Ատրպատականի Հայերը ազատ պիտի ըլլային ռուսական հող անցնելու։ Այս դաշինքով նախ էջմիածին և Հայոց հայրապետական աթոռը մասն ռուսական հովանիին տակ։

Մերձաւորապէս 40,000 Հայեր թողուցին իրենց տուններն ու արտերը և տնցան Ռուսաստան։ Ղազարոս Ղազարեան ազնուազարմ հազարապետը, որու յանձնուած էր Հայ գաղթականները տեղաւորելու գործը, մեծ դժուարութիւններու յաղթելով՝ փոխադրեց ու տեղաւորեց զանոնք Երեւանի ու Նախիջեւանի նահանգներուն մէջ։

Ռուս-Օսմանեան առաջին պատերազմը.— Այն ինչ վերջացեր էր պարսկական պատերազմը, երբ, 1828ին, հրատարակուեցաւ ռուս-օսմանեան առաջին պատերազմը։ Ռուսները Բալքանեան թերակղզիէն յաղթական գնացքով յառաջացան մինչեւ Ադրիանուպոլիս (Էդիրնէ) և Յունաց անկախութիւն պարգեւեցին։ Իսկ Հոյաստանի կողմէ Պասքելիչ զօրավարը 12,000նոց բռնակով Գիւմրիւէ (Ալեքսադրապոլ) ճամբայ ելլելով՝ տնցաւ Ախուրեան գետը և գրաւեց Կարս, Ախալքալաք, Ախալցխա, Արդահան, Տիւտաին և Ալաշկերտ։ Այս կռիւներու միջոցին քուրդ և թուրք խուժանք անոնք խժգոնութիւններ գործեց անդէն Հայերու վրայ։

Զմեռը վրայ հասնելով՝ դադրեցան պատերազմական գործողութիւններն, և երկու կողմերն ալ սկսան պատրաստութիւններ տեսնել յաջորդ տարուան համար։ Օսմանցիք գիտնալով, որ Ռուսերն իրենց բոլոր ուժովը Կարնոյ վրայ պիտի քալեն, 50,000 զօրքով զիրք բռնեցին քաղաքին առջեւ։ Պասքելիչ, երկու ճակատ տալով՝ ջախջախեց օսմանեան բռնակը և հասաւ Կարնոյ առջեւ։ Կարին, որուն ամբողջութիւնն-

րուն վրայ Թուրքերը ամբողջ ձմեռ տարապարհակալապետացեալ էին Հայերը, կրնար սպառնալարար երկար ժամանակ գիմադրել, սակայն Օսմանցիք իրենց կրած այնքան ճախրողութիւններէն վհատած՝ գրեթէ առանց արիւնահեղութեան, յանձնեցին զայն Պասքելիէի (1829)։

Ադրիանուպոլսոյ դաւնադրութիւնը.— Ադրիանուպոլսոյ գրաւումը բացած էր Կ. Պոլսոյ ճամբան Ռուսերու առջեւ. իսկ Պասքելիէի բանակը սկսած էր արգէն յառաջանալ դէպի Տրապիզոն, Արեւմտեան պետութիւնները, որոնք հակառակ էին մինչև Միջերկրականի ափերը Ռուսիոյ տարածուելուն, խորհուրդ տուին սուլթան Մահմուտ Բ.ի՝ հաշտուիլ Ռուսիոյ հետ։ Հաշտութեան դաշնագիրը կնքուեցաւ Ադրիանուպոլսոյ մէջ (1829)։ Այս դաշնագրութեամբ Ռուսիա իրեն պահեց Ախալքալաքի և Ախալցխայի գաւառները, Թուրքիոյ վերագործնելով՝ այս արշաւանքի ընթացքին անկէ դրուած հողերու մեծագոյն մասը։

Դառն յուսախարութիւն մը եղաւ դարձեալ Հայոց համար այս դաշնագրութիւնը։ Թուրքերը, անտարակոյս, պիտի չներէին՝ ի նպաստ Ռուսիոյ յաղթանակին անոնց ըրած անձնուէր ծառայութիւնները։ Իննսուն հազար թրքահայտառակ Հայեր, ահաբեկ թըրքական վրէժինդրութենէ, թողուցին Կարնոյ, Բայազիդի, Ալաշկերտի և Կարսի գաւառները և հաստատուեցան Ախալցխայի և Ախալքալաքի կողմերը (1830)։

7. ՌՈՒՍ ՍՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1877—1878)

Այս պատերազմին շարժառիթը.— Բալքաններու մէջ թուրքերու կողմէ գործուած զարհուրելի ջարդերը պատճառեցան, որ Ռուսերն իրենց հաւատակիցն եղող ժողովուրդներու ազատագրման համար, գէնքի ուժով միջաման և ընդունիչ տան թուրքին՝ Եւրոպական պետութեանց պահանջած բարենորոգումներն ու քրիստոնեայ ժողովուրդներու կեանքի ապահովութիւնը:

Պատերազմական գործողութիւնք.— Երբ Բ. Դուռը մերժեց Եւրոպական պետութեանց թուրքիոյ ներքին գործերու միջամտութիւնը, Ռուսիոյ Աղեխանդ Բ. ձարը պատերազմ յայտարարեց թուրքիոյ դէմ, և իսկոյն գործողութեանց սկսաւ Եւրոպիոյ ու Ասիոյ կողմէ միանգամայն: Եւրոպիոյ կողմէ յարձակած ուսական բանակը, սկզբան, մեծ դիմադրութեան բախեցաւ Պիլնիւայի քով, ի վերջոյ, սակայն, խորտակելով թշնամիին ուժը՝ գրոհ տուաւ մինչեւ Կ. Պոլսոյ արուարձանն եղող Սան Սեփակոյ գիւղը:

Ասիական ճակատին ևս բախաւ, սկզբան, երկու կողմերու համար ևս փոփոխական եղաւ: Օսմանեան բանակին հրամանատարն էր Ահմեդ Մուխարա փաշա, իսկ Ռուսերու անուանական հրամանատարն էր Մեծ Դուխ Միխայիլ, սակայն իրական հրամանատարութիւնը Կը վարէր հայազգի Լորիս Մելիքով սկանաւոր զօրավարը: Ռուսերը պաշարեցին Կարսը, թուրք պահակազօրք ներսէն կորովի դիմադրութիւն ցոյց տուաւ. իսկ փաշան, դուրսէն, չարժուէն բանակով մը, այնպիսի ուժգին յարձակում մը գործեց Արշակ Տեր-Ղուկասեանի զօրաբաժնին վրայ, որ այս վերջինս ստիպուեցաւ նա-

հանջել, միասին տանելով 3.000ի մօտ հայ ընտանիք, որպէսզի զո՛հ չերթան թրքական խմբութեան: Ասոր վրայ, Լորիս Մելիքով հրամայեց վերցնել Կորսի պաշտրումը՝ աղէտալի պարտութեան մը առաջին ասնելու համար: Ռուսերը վերակազմելով իրենց բանակը՝ կրկին դարձան, և Լորիս Մելիքովի առաջնորդութեամբ առին Կորսը:

Ասիական ճակատին մէջ մեծ անուն չահեցան հետեւեալ Հայազգի զօրավարները. Լորիս Մելիքով, Արշակ Տէր-Ղուկասեան, Լազարեան և Բենթուղեան Շէլկովիկով:

Օսմանեան բանակներն երկու ճակատներու մէջ ևս չարաչար պարտուելով՝ Սան Սաեֆանոյի մէջ կընքուեցաւ զինադադար մը:

Սան Սեֆանոյի դաշինքն եւ 16րդ յօդուածը.— Կ. Պոլսոյ մերձակայ Սան Սեֆանոյ (այժմ՝ Եշիլքէօյ) գիւղին մէջ, Տօտեան գերդաստանի առննը, կնքուեցաւ Սան Սեֆանոյի դաշինքը Ռուսերու և Թուրքերու միջեւ (2 Մարտ 1878): Կ. Պոլսոյ պատրիարք Ներսէս Կարժապետեան օգտուելով առիթէն, դիմումներ կատարեց ռուս հրամանատարութեան մօտ, որպէս զի յիշատակութիւն մը գոնէ մտցնել տայ դաշնագրին մէջ՝ Հայ ժողովուրդի կացութեան բարւոքման համար: Պատրիարքի ջանքերու արդիւնքն եղաւ Սան Սաեֆանոյի դաշնագրին 16րդ յօդուածը, որու համաձայն Հայաստան գրուեալած պիտի մնար ռուսական բանակէն, մինչեւ որ Թուրքերը բարենորոգումներ մտցնէին հոն և Հայերն ապահով ըլլային Բիւրդերու և Ձէրքէսներու կեդրումներէն: Այս դաշնագրութեամբ ծաղուժ առաւ Հայկական Հարցը:

Բերլինի վեհաժողովը եւ 61րդ յօդուածը.— Սան Սաեֆանոյի դաշնագրութեան պայմանները չափազանց

Նուստացուցիչ համարուելով օսմ. կայսրութեան համար, եւրոպական պետութիւնները, և առաւելագէս Անգլիացիք, որոնք մեծամեծ շահեր ունէին Արեւելքի մէջ, պահանջեցին որ վերաքննուի Սան Ստեֆանոյի զաշնագրութիւնը։ Յետ երկար բանակցութեանց, Բերլինի մէջ գումարուեցաւ վեհաժողով մը, ուր արեւմտեան մեծ պետութիւններու նախարարապետները փոխադարձ համաձայնութեամբ նոր զաշնագրութիւն մը խմբագրեցին և երկու պատերազմող կողմերուն ընդունիլ տուին զայն։

Բերլինի վեհաժողովի 61րդ յօդուածը հետեւեալն է. «Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրականացնել այն թաւաքումներն ու բարենորոգումները, զորոնք կը պահանջեն տեղական պէտքերը Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ, և երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Չէքքէսներու և Քուրդերու դէմ։ Բ. Դուռն այս նպատակաւ ձեռք առած միջոցները պարբերաբար պիտի տեղեկագրէ պետութեանց, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ» — Այսպէս անա Սան Ստեֆանոյի բարենպաստ 16րդ յօդուածը, Բերլինի վեհաժողովին մէջ, վերածուեցաւ 61րդ աղէտաբեր յօդուածին։

Բերլինի վեհաժողովի որոշմամբ, Ռուսիա ստացաւ Կարսը, Արտահանն և Բաթումը իրենց շրջակայ հողամասերով։

Հայկական կոստումները. — Արդիւլ Համիդ սուլթանը օգտուելով եւրոպական մեծ պետութեանց համամարտութենէն ու չահամուրթենէն, փոխանակ իրագործելու իր յանձն առած բարենորոգումները, սկսաւ կանոնաւորապէս գործադրել իր դիւալին ծրագիրը — բնաջնջել Հայերը, համարելով զայն՝ լուազոյն միջո-

ցը Հայկական հարցը լուծելու: Ան, յաակապէս այս-
նպատակով աւագակարարոյ Քիւրդերէ իր կազմակեր-
պած Համիդիէ հեծելազունդի միջոցաւ ի գործ դրած
մասնակի ջարդերով ու թալաններով, և գլխաւորաբար,
1894-1895 թուականներուն, զանգուածային կոտորած-
ներով յաջողեցաւ աւելի քան 300,000 Հայեր սպաննել:

Սուլթաններու յաջորդող վարչութիւնները՝ Իբ-
րիհադը և Քեմալական նոր թուրքիան՝ Համիդի «քաւ-
ղաքական այդ իմաստութիւնը» հասցուցին իր գա-
ղաթնակէտին:

Ապրիլեան եղեռներ.— Ապրիլ 24ը տարեդարձն է
մեր ազգային մեծ ողբերգութեան, որու նման ոճիր-
մը չէ՝ արձանագրած պատմութիւնը իր տարեգրու-
թեանց մէջ:

Թուրքերը, որոնք ծանօթ են պատմութեան մէջ
իրբեւ ջարդարարներ, օգտուելով 1914ի համաշխար-
հային առաջին պատերազմին իրենց ընձեռած բարե-
պատեհ տալիքէն, վճռեցին ջնջել Հայկական հարցը, որ
այդ օրերերուն մտած էր իր լուծման ճամբան, և
սպաննել այդ արդար գոտին աէր՝ հայ ժողովուրդը:
Յառաջ քան սակայն այդ գործին ձեռնարկելը, անոնք
որոշեցին նախ հայ մատուորականութիւնը սպաննել,
որպէս զի հայ ժողովուրդը մնայ անտէրունչ ու անգլուխ
հօտ մը:

Նախապէս կազմուած ծրագրի մը համաձայն, 1915
տարուոյ Ապրիլ 24ին, նախ Կ. Պոլսոյ, և ապա գաւառ-
ներու մէջ, ձերբակալեցին մեր բոլոր աչքառու դէմ-
քերը և տարագրեցին զանոնք այլեւայլ ուղղու-
թեամբ: Պոլսոյ մատուորականութեան մէկ մասը տա-
գրուեցաւ Չանղըզը, իսկ միւս մասը Ալաշ: Անոնք
յետոյ խուճը խուճը զանազան տեղեր փոխադրուե-
լով՝ խողխողեցան անդթօրէն:

Հայ մատուցողականութեան անճիտումէն յետոյ, թուրքերը գործադրեցին հայ ժողովուրդի մասին եւս կազմած իրենց նոյնքան ճիւղալային ծրագիրը, բռնի տարագրելով՝ իր հայրենի հողին փորած մօտ մէկուկէս միլիոն հայութիւնը դէպի ամառի վայրեր, ուր, անոնք, կարճ ժամանակի ընթացքին, զո՛հ գացին սուրի, գնդակի, անօթութեան, հիւանդութեանց և անշախընթաց զրկանքներու թրքահայութիւնն իր հայրենի երկրին մէջ անճիտեցաւ բառին բովանդակ իմաստովը։ Սակայն և այնպէս, թուրք բարբարոս կառուվարութիւնը չհասաւ իր նպատակին. ան կոտորեց մէկուկէս միլիոն հայութիւն, բայց չկրցաւ սպաննել հայ հոգին և չկրցաւ այդ հոգիին մէջէն ջնջել անոր արդար դատը։ Ան մնաց արի և փորձեց նախ և առաջ հաշիւը մաքրել իր ահաւոր ողբերգութիւնը դարձնող մեծ չարագործներուն։

Ջադարարներու վախճանը.— Դաշնակից պետութիւնները՝ Անգլիա, Ֆրանսա և Իտալիա, հրապարակաւ խոստացեր էին պատժել հայկական կոտորածներու պատասխանատուները։ Անոնք ձերբակալեցին մաս մը չարագործներ և արգելափակեցին զանոնք Մալքա կղզին. սակայն յետոյ իրենք՝ ձերբակալողները, մութին մէջ դիւրացուցին անոնց փախուստը Մալթայէն։ Եթէ սակայն Դաշնակիցներն իրենց գժուձ շահերէն թելադրուած չուզեցին պատժել ոճրագործները, հայ վրէժխնդիր բազուկը սակայն չմնաց անգործ. ան լախաի մը նման իջաւ ջարդարարներու գլխուն։ Հայկական Նեմեսիսի ահաւոր բազուկն էր որ տուաւ արժանաւոր պատիժը մեր ժողովուրդի գաղանարարոյ գերեզմանափորներուն։ Անոնց հետ ինկան նաեւ հայանուն ծանօթ մասնիչներ ու լրտեսներ, որոնք, 1915 թուին, դիւրացուցեր էին թուրք ջարդարարներու գործը։

Բ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԷՆ
ՄԻՆՁԵՒ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

8. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԸ ԿՈՂՈՄԲՈՍԻ ՁԵՌՔՈՎ

Արեւելեան Հնդկաց ծովային ճամբուն գիւտը.— Արդէն հին ժամանակներէ սկսեալ, Եւրոպա առեւտրական սերտ յարաբերութիւններ մշակած էր արեւմտեան ու հարաւային Ասիոյ քաղաքակրթեալ երկիրներու հետ։ Արաբացիները Ճենաստանի ու Հնդկաստանի գլխաւոր արտադրութիւնները— մետաքս, մարգարիտ և տեսակ տեսակ համեմանք— ցամաքի ու ծովու ճամբով Աղբջաանգրիտ և Սուրիոյ ծովեզերեայ քաղաքները կը բերէին, ուրկէ զանոնք Վենետացիք ու Գենովացիք իրենց նաւերովն Եւրոպա կը փոխադէին։ Բայց երբ Թուրքերը տիրապետեցին առաջակողմեան Ասիոյ և խափանեցին Իտալացիներու առեւտուրը Արեւելքի մէջ, խորհեցան Եւրոպական պետութիւններն ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել Հնդկաստանի հետ ծովային նոր ճամբով մը։ Հնդկաստանի այս նոր ճամբու գիւտին պատիւը պորտուգէզ ազգին մենք կը պարտինք։

Հենրիկոս «Ծովագնաց», մեծ ձիւղերով օժտուած ու գիտութեան ծարաւի պորտուգէզ իշխան մը, որ հոգին էր այս ձեռնարկին, անխոնջ եռանդով նուիրուած էր Աֆրիկէի արեւմտեան ափունքներու խուզարկութեան զործին։ Ան իրեն համար զղեակ մը կառուցանել տուած էր ծովեզերքը, անոր մօտ հիմնած աստեղագիտարան մը և նաւաստիներու յատուկ վարժարան մը։ Իր կողմէ շրկուած բազմաթիւ ծովային

արշաւներու արդիւնքն եղաւ Մադէյրա և Բանարեսն կղզիներու գիւտը։ Սակայն սոյն տարիներու ծիծաղաշարժ նախապաշարուամով տոգորուած իր նաւաստիներն, երկար տառն, չհամարձակեցան աւելի դէպի հարաւ նաւարկել, կարծելով թէ հասարակածային տապը հոն ամէն բուսական ու կենդանական կեանք կ'ոչընչացնէ, և թէ այդ կողմերու ովկիանոսի ջուրերն եռալու սատրճան տաք են։ Ո՛րքան մեծ եղաւ սակայն անոնց զարմանքը, երբ Կանաչ հրուանդանը (Cap Vert) հասնելով՝ հոն, փոխանակ արեգակնակէզ հարթագետնի, առատ բուսականութիւն ունեցող անասնաշատ երկիր մը ու մարդկային հոսովու ցեղ մը իրենց առջեւ տեսան։

Բարբոզիմեոս Դիազ.— Հենրիկոսի մահէն ետք, Յովհաննէս Բ., Պորտուգալի թագաւորը, Բարթոլիմէոս Դիազ անուն յանդուգն նաւորդը՝ նոր երկիրներ գտնելու համար դուրս գրկեց լաւ սպառազինուած նաւատորմիւ մը։ Դիազ յաջողեցաւ Ափրիկէի մինչեւ հարաւային ծայրը նաւել (1486)։ Հոն հասած օրը ծովը փոթորկալից ըլլալուն համար՝ Փոքորիկներու հրուանդան անունը տուաւ այդ տեղոյն։ Թագաւորը, սակայն, այս անակնալ գիւտին վրայ ուրախացած՝ փոխեց այդ անունը՝ ըսելով. «Ո՛հ, Բարեյուտյ հրուանդան պիտի կոչուի այդ տեղը, վասն զի հիմա կրնանք յուսալ, թէ այդ ճամբով պիտի հասնինք Հնդկաստան»։ Յովհաննէս Բ. իր կենդանութեան օրով չկրցաւ իրականացած տեսնել իր նպատակը։ Իր յաջորդին տառն։

Վասգոյ դե Գամա Ափրիկէն շրջանաւելով, 1498 տարւոյ Մայիսի 20ին, խարսխեց առաջակողման Հնդկաստանի արեւմտեան եզերքը՝ Քալիքոս նաւահանգիստը։ Գամայի ու անոր յաջորդներու քաջասրտու-

Թեանը չնորհիւ յաջողեցան Պորաուգէզները փոքրածնոն գունդով հարիւր հազարաւոր տեղացի հնդկներու հետ կռուիլ ու զանոնք փախուստի մատնել։ Այս կերպով, Հնդկաստանէ ու դրացի երկիրներէ մեծատարած հողեր գրաւուեցան Պորդուգալի թագաւորի անունով։ Այժմ Լիւքսն եղաւ հնդկական ապրանքներու վաճառականութեան կեդրոնավայրը, ուրկէ անոնք, գլխաւորաբար Հոլլանդացուց ձեռքով, ուրիշ երկիրներ կը փոխադրուէին։

Ամերիկայի գիւտը Կոլումբոսի ձեռնով.— Շատ տարիներ առաջ արգէն Քրիստափոր Կոլումբոս աւելի յանդուգն գաղափարն ունեցած էր ուղղակի արեւմտեան կողմէ Ատլանտեան ովկիանոսէ նաւելով՝ Հնդկաստան հասնիլ։ Քրիստափորի յղացած այս խորհուրդը սակայն առանց հիման չէր։ Ան հաջողաբար համոզուած էր երկրին գնդաձեւ ըլլալուն։ Միայն թէ, ըստ իր կազմած գաղափարին, Եւրոպայի արեւմտեան եզերքն, Ասիայի արեւելեան ափերէն շատ նուազ հեռաւորութիւն ունենալ կը կարծէր, իրականին մէջ եղածին հազիւ թէ կէսը։

Քրիստափոր Կոլումբոս, աղքատ տաւեգործի մը որդին, ծնած էր Գենովա շուրջ 1450ին։ Պզտիկ տարիքէն արգէն ան մեծ փափաք կը զգար իր մէջ՝ ծովային ճամբորդութիւններ ընելու։ Ա՛յն ինչ թեւատխտած իր առանուշորորդ տարին, սկսած էր արգէն, այսպէս ըսելու համար, ծովերու վրայ տարիլ, նաւարկելով մինչեւ նոյն տանն ծանօթ եղող բոլոր ծովերը։

Կոլումբոս իր յանդուգն ծրագիրը գործադրելու նպատակով՝ դիմում ըրաւ նախ իր ծննդավայր՝ Գենովա քաղաքին, ուր սակայն, իբր խաբերայ մը, մերժողական պատասխան ստացաւ։ Յաջողութիւն չգըտաւ նմանապէս Յովհաննէս Բ. Պորաուգալի թագաւոր-

քին մօտ, որ նոյն միջոցին Ափրիկէն չըջանաւել տա-
լով՝ Հնդկաստանի ծովային ճամբու գիւտի գործով
զբաղած էր: Ի վերջոյ Կոլումբոս անցաւ Սպանիա, և
Իզաբելլա Թագուհւոյն դիմեց, Թագուհին անոր խնդր-
քանքին պատասխանը եօթը տարի ձգձգելէ յետոյ,
վերջ ի վերջոյ, յանձնառու եղաւ գոհացում տալ անոր
խնդրանքին՝ դոյզն նպաստ մը ընձեռելով անոր:

1492 տարւոյ Օգոստոսի 3ին, Կոլումբոս ճամբայ
ելաւ Անդալուսիոյ Պալոս փոքրիկ նաւահանգիստէն՝
երեք պզտիկ առաքաստանաւերով և 120 հոգւով: Քա-
նի մը ժամէն, նաւերը կը սահէին անծայր ովկիանոսի
միտնանց վրայէն, ուրկէ, իրմէ առաջ, ոչ ոք համար-
ձակած էր նաւել: Իր նաւաստիներն «ընդ մէջ երկնի
և երկրի» եղած այս նաւագնացութեան երկար տե-
ւողութենէն վհատած՝ ուզեցին ետ դառնալ: Կոլումբոս
սակայն, համոզիկեր խօսքերով յաջողեցաւ հանգուր-
տեցնել զանոնք:

Վերջապէս, 1492 Հոկտ. 12ին, 70օրեայ նաւար-
կութենէ մը յետոյ, կէս գիշերն անցած էր, երբ Կո-
լումբոս հեռուէն նշմարեց Բահամա կղզեխումբի Գու-
անանանի կղզին, զոր ի պատիւ Փրկչին, Սան Սալվա-
դոր անուանեց: Երբ այս գեղանկար կղզին, առաւօտ-
եան արեգակն շողին ներքեւ, հիացած նաւաստիներ
ուռչեցին առջեւ պարզուիլ սկսաւ, բոլորը մէկէն
ծունկի ինկած՝ արտասուախառն խնդութեամբ սկսան
միտքերան երգել «Ձիւղ Աստուած գովաբանեմք» գո-
հարանական երգը: Կոլումբոս իր պաշտօնական զգեստը
հագած և ձեռքը բռնած իր մերկացած սուրը՝ ոտքը
դրաւ նոր Աշխարհ, զոր ինք գտած էր, և զայն գրաւ-
եց Սպանիոյ անուանով:

Կոլումբոս կը կարծէր թէ իր ըրած այս գիւտը
Հնդկաստանի մասը կազմող կղզի մըն է: Անոր այս

սխալ ենթադրութեան վրայ հիմնուած է հիւսիսային և հարաւային Ամերիկաներու միջեւ աղեղնածեւ երկարող կղզեխումբին Արեւմտեան Հնդկական անուանակոչութիւնը, այսինքն՝ արեւմտեան նաւարկութեամբ գտնուած Հնդկաստան:

Երբ տեղացի Հնդիկները, որոնք բարեկամաբար հիւրասիրած էին Սպանիացիները, տեսան անոնց անյոգ տենչանքն ոսկւոյ, ցոյց տուին անոնց հարաւային կողմերը՝ իբր հայրենիքը ոսկւոյ: Ստուգիւ ալ, կոլումբոս այդ ուղղութեամբ նաւելով՝ գտաւ Քուբա և Հայթի կղզիները:

Սոյն միջոցին իր նաւերէն մին կորսնցուցած և նաւաստիները ճամբու տուայտանքէն պարտասած ըլլալով՝ կոլումբոս վտանգալից նաւարկութեամբ մը դարձաւ Սպանիա ու խորախեց Պալոս նաւահանգիստը (15 Մարտ 1493), ուր մեծ պատիւով ընդունուեցաւ, իր գտած երկիրներու հետաքրքրաշարժ նկարագրութիւնն և միասին բերած քանի մը Հնդիկները, ինչպէս նաեւ նորանշան կենդանիներն ու պտուղները մեծ զարմանք պատճառեցին ամէնուն առհասարակ:

Կոլումբոսի երկրորդ ու երրորդ նաւարկութիւնը. — Քրիստափոր Կոլումբոսի այս երկրորդ՝ դէպի Ամերիկայ նաւարկութեան համար արամադրութեան տակ զրուեցան 17 նաւեր: Այս անգամ Փոփր Անտիլանց խումբին պատկանող բազմաթիւ կղզիներու հետ Պորտուգալ և Ճաւայիս կղզիները գտնուեցան:

Իր երրորդ նաւարկութեամբը գտաւ հարաւային Ամերիկայի հիւսիսային եզերքը՝ Օրինոքոյի գետաբերանին քով: Եւ սակայն ինք դեռ այն մտքին կառչած մնացած էր, թէ իր գտած այս նոր երկիրներն Ասիոյ արեւելեան եզերքին մասերն են, և մտքէն չէր

անցները բնաւ, թէ ինք գտիչն էր եղած նոր աշխարհամասի մը:

Նոյն միջոցներուն շատեր սկսան անդրովկիանեան երկիրներ գաղթել, անաշխատ հարստութիւն դիզելու տենչէ մղուած: Ասոնք իրենց անյողք ընչաքաղցութիւնը յագեցնելու համար՝ ամարդի միջոցներով սկսան նեղել խեղճ տեղացիներն ու չարչարել զանոնք, որոնց հետ այնչափ քաղցրութեամբ կը վարուէր Կոլոմբոս: Գրգռուած հնդկ ժողովուրդը օտարի ծանր լուծը վերայէն թօթափել ուզելով՝ ապստամբեցաւ Սպանիացոց դէմ: Երբ այս եղածներու լուրը հասաւ Սպանիա, Իզաբելլա թագուհին՝ քննութիւն մը բանալու համար, Բարադինյա անունով գործակալ մը իրկեց հոն, որ Կոլոմբոսի ախոյեանն ըլլալով՝ իսկոյն կալանաւորել տուաւ զայն և չղթայակապ Սպանիա ղրկեց: Կոլոմբոսի եղած այս մեծ անարգանքը զայրացուց բոլանդակ Եւրոպայն: Իզաբելլա թագուհին, սակայն, Կոլոմբոսի անմեղութեան վրայ վստահ՝ հատուցում ընելու նպատակով այս մեծ մարդուն եղած անարգանքին, փառաւոր ընդունելութիւն մը սարքեց անոր ի պատիւ: Բայց ի զուր, Կոլոմբոս չմոռցաւ մինչեւ իր մահը՝ իրեն եղած այդ մեծ անարգանքին տաթած վիշաք:

Կոլոմբոսի վերջին նաւարկութիւնը: Անոր վերջին օրերն ու մահը.— Կոլոմբոս զեռ չորրորդ նաւարկութեան մը եւս ձեռնարկեց դէպի նորագիւտ աշխարհը, և այս անգամ գտաւ Հոնդուրասի ծովեզերքը:

Սպանիոյ արքունեաց մէջ սակայն Կոլոմբոսի դէմ յարուցուած անվստահութիւնն անհետացած չէր. այնպէս որ, երբ Կոլոմբոս վերադարձաւ Սպանիա, Իզաբելլայի ամուսին՝ Ֆերդինանդ թագաւորը լքեց զայն քոլորովին, և մերժեց կատարել այն մեծամեծ յանձ-

նառութիւնները, գործնք խոստացած էր անոր: Աւա-
գանիէն ոմանք եւս սկսան մինչեւ իսկ արհամարհել
զինք և իր արգիւնաշատ գործերը ոչինչ բաներ հա-
մարիլ, ըսելով թէ իր ըրած գործերն ուրիշներ ալ
կրնային ընել: Այդպէս խօսողներն, օր մը, Կոլոմբոս
իր մօտ հրաւիրելով՝ առաջարկեց անոնց հաւկիթ մը
կանգուն կեցնել: Երբ ոչ ոք կրցաւ ընել, Կոլոմբոս
առաւ հաւկիթն ու անոր մէկ ծայրը ճզմելով՝ կանգ-
նեց զայն: Բազմակամները զայն որ պեսան՝ սկսան
ըսել. «Այդպէս մե՛նք ալ կրնայինք ընել» — Հո՛ւ է
ահա խնդիրը, պատասխանեց անոնց Կոլոմբոս, գո՛ւք
ալ, այո՛, կրնայիք ընել, և սակայն չըրիք, իսկ ես
ըրի՞մ:

Կոլոմբոսի կրած այսքան ու այսպիսի թշնամանքն
ու անարգանքը, բայց գլխաւորաբար իրեն հանդէպ
ցոյց արուած սոսկալի տպերախառութիւնը մաշկու-
ցին օրէ օր իր բազմարդիւն կեանքը: Ամէնքէն լըք-
ուած մեռաւ այս մեծանձն ու ազնուական մարդը, 20
Մայիս 1506ին, ի Վաղադդիոյ, և իր վերջին փափաքին
համոձայն՝ հողի յանձնուեցաւ իր կրած շղթաներովը
ժիաւին:

Ամերիկա անուանակոչութիւնը: Բրազիլիայի գիւ-
սը.— Կոլոմբոս, այս դժբախտ մարդը, մինչեւ իսկ
չարժանացաւ, իր գտած Նոր Աշխարհը՝ գտնէ իր ա-
նունով մկրտուած ըլլալու պատուոյն: Նորագիւտ
աշխարհին առաջին նկարագրութիւնն ընող Փլորեն-
տիոցի Ամերիկոյ Վեսպուչի անունովն կոչուեցաւ այս
աշխարհամասը:

Պորտուգէզները, Կաբրալի առաջնորդութեամբ,
գտան ոսկեբեր ու աղամանդաշատ Բրազիլիան (1500):

9. ՄԵՔՍԻՔՈՅԻ ԳՐԱԽՈՒՄԸ ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ ԿՈՐՏԷԶԻ ԶԵՌՔԻՂ

Ֆերդինանդ Կորսեզ.— Ամերիկեան ցամաքամասի աշխարհակալութեան սկզբնաւորութիւնն ըրաւ Ֆերդինանդ Կորսեզ, սպանիացի երիտասարդ զօրավարը։ Այս յանդուգն ռախտախնդիրը յսած ըլլալով սպանիացի նաւավարներէ, թէ Կուբայի արեւմտակողմը հարուստ երկիր մը կը գտնուի մեծաշէն քաղաքներով, ճամբայ ելաւ 1519ին, եօթը հարիւր զինուորով, տասնեւութ ձիով ու տասը կտոր թնդանօթով՝ դէպի այդ մեծատարած երկիրը։ Մեքսիքոյի ծովեզերքը ցամաք ելլելէ ետք, անհաւատալի յանդգնութեամբ այլեւց իր բոլոր նաւերը, որպէս զի իր մարդիկն այլեւս յոյս չունենան ետ դառնալ կարենալու։ Կորսեզ իր զինուորներէն 150ը թողուց ծովեզերքը, ամբողջ մը մէջ— ուրկէ յառաջագայեց Վերա Քրուզ քաղաքը— իսկ ինք մնացած զօրաց զլուին անցած՝ ձեռնարկեց նոր աշխարհի հզօրագոյն պետութիւնն աշխարհակալելու։ Սպանիացիներու գործածած այլազան զէնքերը, և մասնաւորաբար անոնց այրուծին զարմանք պատճառած էին Մեքսիքոցիներու, որոնք ձի տեսած չէին քնու, և ձին ու հեծեալը մէկ արարած ըլլալ կը կործէին։ Թնդանօթներու հարուածներու սաստկութիւնը զիրենք ա՛յն աստիճան տհաքեկած էր, որ Կորսեզը աստուածութիւն մը համարելով՝ անոնցմէ շատեր անցած էին անոր կողմ։

Մոնդեսուսա քաղաւորը.— Այդ միջոցին մեքսիքեան հսկայ պետութեան վրայ կ'իշխէր Մոնդեսուսան թագաւորը։ Կորսեզ քաղեց ուղղակի արքայանիստ

Մեքսիքոյ մայրաքաղաքին վրայ, ի զուր ջանաց թագաւորը մեծապարգեւ ու առատաձեռն նուէրներով իր մայրաքաղաքէն հեռացել յաղթական օտարները։ Այդ նուէրներն, ընդ հակառակն, աւելի եւս գրգռեցին անոնց ընչաքաղցութիւնը։ Կորաէզ առանց հանդիպելու զիմադրութեան՝ մտաւ Մեքսիքոյ քաղաքը և իսկոյն կալանաւորեց Մոնդեսպոսմա թագաւորը։ Տեղացի ժողովուրդը չկարենալով տոկալ Կորաէզի սոսկալի անգթութիւններուն՝ ընդվզեցաւ և ստիպեց զայն իր զօրքովը քաշուիլ քաղաքէն։

Կորաէզ, կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, նոր ուժեր ստացած՝ վերստին քալեց քաղաքին վրայ։ Մեքսիքոցիք թէեւ զիւցազնարար զիմադրեցին, սակայն, ի վերջոյ, ընկճուած՝ անձնաատուր ըլլալ ստիպուեցան։ Սարսափելի էր պարտուած քաղաքին մէջ տիրող արհաւիրքը։ Քաղաքին բոլոր տկանաւոր անձնաւորութիւնները գելարանի պրկուեցան, որպէս զի խոստովանին իրենց գանձերուն ո՛ւր պահուած ըլլալը։ Չխնայեցին Սպանիացիք մինչեւ իսկ Մոնդեսպոսմայի յաջորդ Գուաջիսկոսին թագաւորին, զոր չղթայի զարկած՝ հրաշէկ խարոյիկի վրայ այրեցին։

Կորսեզի մահը. — Մեքսիքոյ քաղաքին գրաւումէն յետոյ, Կորաէզ մի առ մի նուաճեց նաեւ շրջակայ քաղաքները։ Կարողոս և. թագաւորը, ի վարձկան քաղաքները։ Կարողոս և. թագաւորը, ի վարձկան մատուցած ծառայութեանց, կուսակալ անուանեց զայն՝ Մեքսիքոյի Երկար չտեւեց սակայն Կորաէզի վրայ թագաւորին ունեցած այս վատհոսթիւնը։ Կարողոս, քիչ յետոյ, սկսաւ տակաւ տակաւ կործել անոր տուած իշխանութեան սահմանները, և Կորաէզ Քալիֆոռնիա թերակղզին ալ գտնելէ ու Սպանիոյ անունով զայն եւս գրաւելէ ետք՝ վշտաբեկ սրտով վերադարձաւ Սպանիա, ուր և մեռաւ սրտի թախիժէ, իր կեանքի 62րդ տարին (1547)։

10. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆԴԻ ՇՈՒՐՉ

Ֆերդինանդ Մագելլան. — Երկրագունդին չուրջ առաջին անգամ նաւեց՝ սպանիական ծառայութեան մէջ գանուռող պորտուգէզ նաւավար՝ Ֆերդինանդ Մագելլան (1519):

Ամերիկայի գիւտողն արդէն իսկ շատեր կ'ենթադրէին, թէ երկիրը պէտք էր գնդաձեւ եղած ըլլալ. այս ենթադրութիւնը սակայն, որուն ստուգութեան մասին կը գանուէին տակաւին կոսկածողներ, այլ ևս անստարկելի կերպով հաստատուեցաւ, երկրագունդին չուրջ եղած առաջին նաւագնացութեամբ:

Մագելլան հինգ նաւով ու երկու հարիւր քսանուհինգ հոգով Սեյլիլա նաւահանգիստէն համայնելաւ դէպի Բրազիլիա, ուր հասնելէ ետք, ծովային անցք մը գտնելու նպատակով, սկսաւ դէպի հարաւ իր նաւարկութիւնը շարունակել, շարունակ ծովագերքը քերելով: Այս վտանգալի նաւարկութեան միջոցին իր նաւերէն մին խրեցաւ, իսկ մէկալ չորս նաւերու իր նաւապետները ըմբոստացան: Մագելլան զսպելէ ետք զանոնք, Պաշադնիլայի հարաւային ծայրէն դէպի արեւմուտք առաջնորդող և ներկայիս իր անունովը կոչուած նեղուցը գտաւ, ուրկէ նաւարկելով՝ հասաւ վերջապէս մինչեւ նոյն ատեն Եւրոպացւոց անձանօթ հարաւային մեծ ծովը, որու, ինք, իտալական անուանը տուաւ, հոն, իր նաւարկութեան միջոցին, տիրող շարունակեալ հանդարտութեան համար:

Մագելլանի մահը. — Մեծ ովկիանոսին մէջէն երկայն ու տագնապալի նաւարկութենէ մը յետոյ, որ

միջոցին իր ուղեկիցներէն շատեր մեռան, հասան վերջապէս Փիլիպպեան կղզիները, ուր տեղացի վայրենիներու հետ Մագելլան, անխռնամութեամբ կռուի մը բռնուելով՝ սպաննուեցաւ անոնցմէ։ Իր ուղեկիցները որոնցմէ շատեր վախճանած էին արդէն, յաջողութեամբ շրջանաւելով Ափրիկէն՝ հասան հայրենիք (1522)։

Երկրագունդի շուրջ կատարուած այս առաջին նաւարկութիւնը տեւեց երեք տարի։

11. ՊԵՐՈՒԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

ՓՐ. ՊԵՋԱՐՈՅԻ ԶԵՌԻՈՎ (1529—1535)

Փրանկիսկոս Պիզարոյ եւ Ալմագրոյ.— Մեքսիքոյէ ետք, Սպանիացիք գրաւեցին Պերուն, որ իր զարգացած մշակոյթովն ու անբաւ հարստութեամբը նշանաւոր էր։ Փրանկիսկոս Պիզարոյ եւ Ալմագրոյ, երկու համբաւաւոր բոխտախնդիրներ, կորաէզի օրինակէն խրախուսուած, 150ական հոգւով ու հարիւրեակ մը ձիով ճամբայ ելան Պանաւայէ, աշխարհակալելու նպատակով Պերուի կայսրութիւնը, որ տեղացիներու պատմածին համաձայն, րո՛ւն իսկ հայրենիքն էր ոսկւոյ։ Պերուի բնակիչներն երկրագործութեան ու արուեստագործութեան մէջ վար չէին ֆար Մեքսիքոյիներէ։ Երկրի լեռներն ու ձորերը կապուած էին իրարու գեղեցկաձեւ պողոտաներով։ Իսկ Քուսկոյի իրենց մայրաքաղաքին մեհնանները զեղուած էին ոսկւով ու արծաթով։ Միայն թէ իրենց կրօնական պաշտամունքը Մեքսիքոյիներու պաշտամունքին պէս զարչելի չէր։

Նոյն միջոցներուն Պերուէի վրայ կ'չխէր Ինկա ցեղին հզօր հարստութիւնը, որուն վերջին թագաւորի մահովը, անոր երկու որդւոց միջեւ ծագած զահակալուծեան կռիւները դիւրացուցին Պիզարոյի՝ թերի միջոցներով ձեռնարկած բախառնագրական գործը։ Պիզարոյ թեր ելլելով երկու եղբայրներէն միոյն՝ յաղթեց միւսին։ Ասոր վրայ սակայն, ինք, իր բացարձակ տէրը երկրին, նենգութեամբ կաշոնաւորել տուաւ իր զինակիցը, զոր, յետոյ, մեծագումար փրկանքի մը փոխարէն ազատ արձակելու խոստման զըրթելով՝ մահուան դատապարտեց (1532)։ Այսպէս նուաճեց Պիզարոյ այդ գեղեցիկ ու ոսկերուղիս երկիրը, և հիմը դրաւ ծովեզերքի մօտ Լիմա նոր մայրաքաղաքին։

Պիզարոյի և Ալմագրոյի վախճանը. — Երկար չվաճելեց Պիզարոյ իր յաղթութեանց պտուղը։ Քիչ յետոյ, իր պատերազմակցին՝ Ալմագրոյի հետ, որ Քիլիկն գտած ու տիրացած էր անոր, գտնելով, զէնքն անոր զէմ դարձուց, Ալմագրոյ պարտուելով՝ գլխատուեցաւ։ Անոր որդին սակայն իր հօրը սպանման վրէժը լուծելու համար, դուռադիրներու խումբի մը գլուխն անցած՝ յորձակեցաւ Պիզարոյի բնակած պալատին վրայ և խռչելով զայն։

Գեղեվանառութեան ծագումը։ — Կարելի չէր նկատուի ինչպէ՞ս այդքան ծանրութեամբ կրած տառապանքն անյապ Սպանիացիներէ։ Ասոնք բոնի կը ստիպէին բնիկները կատարել այնպիսի աշխատութիւններ, որոնք իրապէս վեր էին անոնց կարողութենէն. և երբ չկարենային ընել, կը խոշտանգէին զանոնք անորակելի խժգժութեամբ՝ մեռցնելու աստիճան։ Առաջին անգամ Լաս Կազաս մարդասէր եպիսկոպոսն էր, որ բռնողքի ձայն բարձրացուց Հնդկներու զէմ եղած այս անխիղճ արարքներու զէմ, որուն վրայ սկսան այնու-

հետեւ Ափրիկէէ հուժկու սեւամորթներ բերել տալ ծանր աշխատանքներու համար։ Այսպէս ահա ծագում տաւ Գերեկաճառութեան գարշելի ու բարբարոսական գործը։

Սպանիոյ գերակայութիւնը Նոր Աշխարհի վրայ.— Կարողո՞ւ ե. ժառանգելով աշխարհակալութեան բոլոր այս երկիրները, կուսակալ կարգեց անոնց վրայ Պեստոյ դէ շա Կասգա աղնուասիրտ ու հանգարտաբարոյ անձը, որ խաղաղեցուց երկիրն և իմաստութեամբ ու արդարութեամբ կառավարեց զայն։ Այսպիսով տիրացաւ Սպանիա ընդարձակածաւալ երկիրներու, որոնք ոսկիի ու արծաթի անբաւ հարստութիւն կ'ապահովէին իրեն։

Բախտախնդիր Սպանիացիներու ուրիշ խումբ մըն ալ, 1535ին, հիմնեց Բուենոս Աիրէս քաղաքը՝ Լա Պլատա գետի լայնատարած գետախորշին արեւմտեան եզերքը, և գաղթականութիւններ հաստատեց Լա Պլատայի ու Պարագուայի եզերքները։

12. ՄԱՔՍԻՄԻԼԻԱՆ Ա. ԱԻՍՏՐԻԱՅԻՆ

(1493—1519)

Հարստութեան կը ժառանգեն կայսերական քաղաք.— Ժ.Ե. դարուն վերջը, կայսերական տիագոսը կը կրէր Մաքսիմիլիան Ա. Աւստրիացի, որ կայսր ընտրուած էր 1493ին։ Ան կը պատկանէր Աւստրիոյ վրայ իշխող Հարստութեան գերդաստանին, որ, ինչպէս տեսնաք, առաջին անգամ, մեծ Անտէրնշուսթենէ ետք (1273)՝

Ռուդոլֆ Հաբսբուրգեանով սկսաւ գերմանական թա-
գը կրել: Կայսերական տան մը կաղմուելուն հսկառա-
կորդ կայսրընտիրներն այնուհետեւ շատ անգամ կայ-
սերական թագն այլեւայլ գերդաստաններու կու տա-
լին, մինչեւ որ զայն դարձեալ Հաբսբուրգեանի մը՝
Յոդոլֆ Գ.ի տունին (1438)՝ վերջինս սակայն յաջո-
ղեցաւ իր որդին՝ Մաքսիմիլիանը իրեն յաջորդ կար-
գել, որ Հռոմեական Թագաւոր տիտղոսն առաւ: Այս
ժամանակէն սկսեալ, բոլոր Հաբսբուրգեանք, հետեւե-
ցան անոր օրինակին, և կայսերական թագը՝ ընտրա-
կան ըլլալով հանդերձ, կրցան միշտ իրենց գերդաս-
տանին մէջ պահել զայն:

Մաքսիմիլիան ամուսնանալով Մարիամ Բուրգուն-
յացուն հետ, անկէ ժառանգեց Յրանշ-Կոնդին, Լուսեմ-
բուրգը, Բելգիոյ ու Մոնթին-Նանսկաց մեծագոյն մա-
սը. իսկ Յրանսալի մէջ Յրանդրիա ու Արդուա գաւառ-
ները: Միայն թէ այս վերջին գաւառներուն համար
Յրանսալի թագաւորին աւատառուն էր:

Շարունակ ի խնդիր ըլլալով նորանոր ստացուած-
ներու, Մաքսիմիլիան կը յուսար, Մարիամ Բուրգուն-
դացուն մահէն ետք, Աննա Բրիտանացուն հետ ամուս-
նանալ: Այսպիսի քաղաքական հաշիւներով իր որդին
ու իր թոռն ալ ամուսնացուց մեծահարուստ իշխանու-
հայրերու հետ: Իր որդի Փիլիպպոս Գեղեցիկին հետ
ամուսնացուց Յովնանան, որ ժառանգն էր Սպանիոյ
թագին, իսկ իր թոռ Յերոյիմանդ Ա.ի հետ՝ Բոհեմիոյ ու
Հունգարիոյ ժառանգը (1515):

Այսպիսի ամուսնութիւններով անա դրուեցան հի-
մերը Հաբսբուրգեան տան մեծագոր իշխանութեան, որ
աասնուլեցերորդ դարու առաջին կիսուն հասաւ իր
բարձրութեան գագաթնակէտին:

13. ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒԹԷՐ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարտինոս Լութերի կեանքի ընդհանուր գիծերը.— Մաքսիմիլիան կայսեր վերջին տարիներն էր, երբ աեղի ունեցաւ եկեղեցւոյ մեծագոյն հերձուածին (նորագոգութեան) սկզբնաւորութիւնը:

Մարտինոս Լութէր աղքատ բովագործի մը որդին, ծնաւ Այսլերքէն 1483ին, Ան իր ուսմանց շրջանին ստիպուած էր, իր օրապահիկը ճարելու համար, իր ժամանակի շատ մը ուսանողներու նման, փողոցները երգել ու տունէ տուն մուրալ: Ան իր նախնական ուսմանց շրջանն աւարտելէ յետոյ, բարեսիրտ անձ մը նպատակ մը յատկացուց անոր, որպէս զի շարունակել կարենայ բարձրագոյն ուսմանքը Էրֆուրտի համալսարանը, ուր ուսաւ փիլիսոփայութիւն, իրաւագիտութիւն, գրականութիւն ու երաժշտութիւն:

Երբ Լութէր, օր մը, պառլամըրած պահուէն, փոթորիկի բռնուելով՝ կայծակն իր մօտը կը գարնէ, այնքան կը սարսափի, որ կեցած տեղը կ'ուխտէ, որ եթէ ողջամբ ազատի այդ տարերային վտանգէն՝ աշխարհէ հրաժարիլ ու վանք մը քաշուիլ: Իրօք ալ կը կատարէ իր այս ուխտը, և քանուերկու տարեկանին կը մտնէ Աւգոստինեանց վանքը, ուր, մեծ եռանդով կը նուիրուի աստուածաբանական ուսմանց, Քահաճայանալէ յետոյ, Վիսսենքերգի նորակառոյց համալսարանի աստուածաբանութեան ուսուցիչ կը կարգուի:

Լութերի հերետիկոսական ելոյթը կար. եկեղեցւոյ դէմ.— Ճիշդ այդ ժամանակներն էր, որ Լեոն Ժ. քահանայապետը, Հոռմի Ս. Պետրոս հոյակապ եկեղեցւոյ շինութեան համար, բովանդակ քրիստոնեայ աշխարհի

մէջ ներողութիւն քարոզել կու տար, զոր վաստկելու համար՝ բացի ապաշխարութեան ծանօթ պայմաններէն, կը պահանջուէր նաեւ դրամակոտն նպաստ մը՝ սկսած սոյն հսկայ դործը շարունակել ու աւարտել կարենալու համար: Դժբախտաբար, սակայն, քարոզիչներէ ոմանք զեղծմանելով իրենց յանձնուած պաշտօնով, մեծագումար դրամ ձեռք բերելու նպատակով, դրամի վճարման փոխարէն՝ բոլոր մեղքերու թողուլովն կը քարոզէին: Այս անհատական դէպքն ահա տալիս ընծայեց Մարտինոս Լութէրի, ներողութեան կաթողիկէ վարդապետութեան դէմ 95 յօդուածներէ բաղկացած գրութիւն մը հրատարակելու: Շատեր անոր թիւր ու մոլոր կարծիքին իսկոյն հետեւելով՝ կարճ ժամանակուան մէջ, ապագրութեան միջոցով, Լութէրի վարդապետութիւններն ամէն կողմ հսկայաքայլ ծաւալեցան:

Լեւոն Ժ. քահանայապետը կոնդակ մը հրատարակեց, որով դատապարտեց Լութէրի վարդապետութիւններն իբր հերետիկոսական, և նզովք սպառնաց անոր, եթէ վախճուն օրուան միջոցին յետս չկոչէր զանոնք: Իսկ Լութէր առաւ կոնդակը և այրեց զայն Վիտենս բերդի հրապարակին վրայ ներկայ մեծ բազմութեան առջեւ: Այսպիսով Լութէր կերպապէս անջատուեցաւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ ծոցէն:

Ուրիշ տղանդաւորներ Լութերի ժամանակակից.— Գրեթէ նոյն միջոցներուն Ուլրիխ Յիլկզլի անուն անձ մը, Զուրիցերիոյ մէջ, Լութէրի վարդապետութեան նման մոլորութիւններ սկսած էր քարոզել, որոնց հետեւողները Նորոգողի կոչուեցան: Ժընէվ քաղաքն եւս ունեցաւ իր տղանդապետը յանձին Կալվինի, որուն վարդապետութեան հետեւողները Հիւզննոս կոչուեցան: Պրանսայի մէջ՝

Վորմսի աւագածողովը.— Կարօլոս Ե. կայսեր Վորմս գումարել տուած տռաջին աւագածողովին Լութէր եւսնեկայանալու հրաւիրուեցաւ (1521)։ Երբ, ժողովին մէջ, անկէ համար պահանջուեցաւ իր նորալուր վարդապետութեան մասին, Լութէր, յամառութեամբ, ջատագովեց իր տեսակէտը կայսեր, իշխաններու և եպիսկոպոսներու առջեւ, և իր ճառը վերջապէս հետեւեալ խօսքերով. «Եթէ մարդկային գիւտ մըն է այս՝ ինքնին կը փճանայ կ'անհետանայ, իսկ եթէ Աստուծոյ է՝ ո՛չ ոք կրնայ խանգարել զայն»։ Արդ, եկեղեցւոյ հետ զինքը հաշտեցնելու ամէն փորձ ի դերեւ ելլելով՝ Կարօլոս կայսերէ տարազրութեան վճիռն դուռնեցաւ։ Սակայն իր բարեկամը, Յոլդրիխ՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը գաղափարով փախցուց զայն Վարդապետի անմատչելի բերդը, ուր, ամէնքէն անյայտ, տարի մը ապրելով, Սուրբ Գրոց գերմաներէն թարգմանութիւնն աւարտեց։ Սոյն միջոցին էր, որ Մելանկթոն գիտունն ալ յարեցաւ անոր վարդապետութեան։

Կրօնական հալածանքներ Գերմանիոյ մէջ. Շպալիէի աւագածողովը.— Այժմ, Գերմանիոյ զանազան կողմերը, սկսան կրօնական անհաշտ կռիւներ ու հալածանքներ։ Կրօնական պաշտամունքները խափանուելով՝ կաթողիկէ եկեղեցականներն աքսորուեցան, եկեղեցիներն ու վանքերը կողոպտուեցան։ Դիւղադինքներն, որոնք Լութէրի «քրիստոնէական ազատութիւն» վարդապետութիւնը ծուռ հասկնալով՝ ապստամբութիւն իրենց հողատէրերու դէմ, Լութէրի՝ անոնց դէմ յայտարարած անողոք պատերազմին մէջ չարաչար պարտուելով՝ անոնցմէ 28,000 հոգի իբր «կաաղած շուներ», անոր հրամանով անգթաբար փողոտեցան։

Ասոր վրայ, Շպալիէ գումարուած աւագածողովին

մէջ որոշուեցաւ հանդուրժել այս նորահնար կրօնին՝
 Լուսինայականութեան, ա՛յն վայրերու մէջ միայն, ուր
 ան մուսաք գտած է արդէն, սակայն թոյլ չտալ, որ
 կաթողիկէ միջավայրերու մէջ ալ տարածուի ան։ Այս
 որոշման դէմ Լուծէրի կուսակից հինգ իշխաններ ու
 տասնուչորս քաղաքներ բողոքեցին, որով Լուծէրի
 հետեւողներուն՝ այդ ժամանակէն սկսելով՝ Բողոքական
 անունը արեւեցաւ։

Աւգսբուրգեան դաւանանք.— Կարողոս Ե., որ միշտ
 յոյս ունէր բողոքականները հաշտեցնել կաթողիկէ
 եկեղեցւոյ հետ, 1530ին գումարեց Աւգսբուրգի աւագա-
 ժողովը։ Հոն, բողոքականները, Մելանկթոնէ չարա-
 դրուած, 28 յօդուածներէ կազմուած իրենց հաւատոյ
 դաւանութիւնը տուին գրաւոր, որ Հաւատաւսն է բո-
 ղոքականներու, և որ Աւգսբուրգեան դաւանանք կը
 կոչուի։ Երբ սակայն ժողովն այս դաւանանքը մեր-
 ժելով՝ Վորմսի ժողովին Լուծէրի տուած դատապար-
 տութեան վճիռը կրկնեց, բողոքականներն իրենց
 պաշտպանութեան համար Շմալկադիի դաշնակցութիւ-
 նը կազմեցին, որու դէմ, կաթողիկէներն ալ, Նիւրն-
 քերգի դաշնակցութիւնը հիմնեցին։

Տրիսենդեան ժողով.— Կայսրն ամէն միջոց փոր-
 ձեց, որպէս զի առաջին անէ գերմանական այս հեր-
 ձուածին։ Ինքն էր որ առաջարկեց քահանայապետին
 տիեզերական ժողով մը, որ գումարուեցաւ Տրիսենէի
 մէջ (1545)։ Երբ բողոքականք յանձնառու չեղան
 մասնակցիլ սոյն ժողովին, կայսրը վճռեց զէնքի ու-
 ժով հնազանդեցնել զանոնք ու վերջ մը տալ պետու-
 թեան մէջ խռովութեանց։ Սկսաւ պատերազմը, որ
 Շմալկադիեան պատերազմ կը կոչուի, և Միլլիքերգի
 մօտ բողոքականներու պարտութեամբը վերջացաւ։
 Պատերազմէն քիչ առաջ մեռաւ Լուծէր, 1546ին, իր

ծննդավայրն եղող Այսլեքեն քաղաքը, Մարմինը Վիտաենքերդ փոխադրուելով՝ դղեակի մատարան մէջ թաղուեցաւ:

Այս պարտութեամբ սակայն բողոքականներու ուժը խորտակուած չէր տակաւին: Անոնք Մաւրիկիոս Սաքսոնիոյ կայսրընտրին առաջնորդութեամբ դարձեալ գլուխ բարձրացուցին, և այնպիսի արագութեամբ յարձակեցան, որ Ինսբրուքի մէջ, նոյն միջոցին, հիւանդ պառկած կայսրը ստիպուեցաւ պաագարակի մը մէջ ապաստանիլ այլուր:

Կարողոս Ե. այլեւս յուսահատած՝ քաշուեցաւ գերման պետութեան գործերէն, և իր եղբօր Ֆերդինանդի յանձնեց հակառակորդ կուսակցութեան հետ բանակցելու գործը:

Աւգսբուրգի աւագաժողովը եւ կրօնական խաղաղութիւնը. — Ֆերդինանդ հաշուութիւն գոյացուց բողոքականներու հետ Պաւստուի դաշինքով, որով առժամեայ կերպով կը թոյլտարուէր անոնց կրօնական ազատութիւն: Երեք տարի յետոյ, Ֆերդինանդ կայսեր, 1555ին, Աւգսբուրգ գումարած աւագաժողովին մէջ, երկար խորհրդակցութենէ մը ետք, վերջապէս որոշուեցաւ այս խնդիրը խաղաղութեամբ կարգադրել, որ, Կրօնական խաղաղութիւն անուանով, պետական օրէնքի կարգն անցաւ: Այս օրէնքով լուծեցական իշխաններու ու ժողովուրդներու արուեցան կաթողիկէ խաններու համահաւասար իրաւունքներ, կրօնական կոտորեալ ազատութիւն և լուծեցականներէ կանխապէս գրաւուած եկեղեցապատկան ստացուածքներու անպահակ անութեան արտօնութիւն:

Յրանառաւ Ա.ի ու անոր զինակից թուրքերուն՝
ընդդէմ Կարողութի մզած երկարամեայ պատերազմները,
որոնք ժամանակ չթողուցին դժբախդ Կայսեր, իր պե-
տութեան մէջ տիրող խառնակ վիճակին դարման-
տանիլ:

Կարողութի հրաժարումը. — Չէ եղած իշխան մը,
որ այնքան խռովեալ ու աղմկեալ կեանք մը վարած
ըլլայ՝ որչափ Կարողութի. Իր վերջին տարիներու ցու-
աւորի փորձառութիւնները, իր բարեկամներուն իրեն
հանդէպ ցոյց տուած ապիրատ ընթացքը, հաւատոյ
միութեան համար իր ըրած ջանքերուն ձախողիլը, և,
վերջապէս, Կայսրութեան մէջ արմատացած քաղաքա-
կան պառակտումները սաստիկ վրդովեցին իր հոգին:
Բայց աստի, իր տարիքին հետ միասին տնող մարմնա-
կան ցուերն ու հիւանդութիւնները, որոնք խափան
դրեցին զինքը վերջնականապէս հրաժարիլ իր փայ-
լուն թագերէն և իր կեանքի մնացած օրերը անցնել
գիւղական առանձնութեան մէջ:

Ուստի, իր Փիլիպպոս որդւոյն տուաւ Սպանիան՝
նոյնին կցուած երկիրներով միասին, նոյնպէս, Սաո-
րին-Նահանգներն ու Նէապոլիսը. իսկ իր եղբօր՝
Ֆերդինանդ Ա.ի, որու կանխաւ, 1522ին, յանձնած էր
Գերմանիան ու Սլաւոնիան, և որ արդէն Հունգարիոյ
ու Բոհեմիոյ թագաւոր ընտրուած էր, յանձնեց Կայսե-
րական թագը:

Կարողութի մահը. — Այսպէս մերկացած տմէն
երկրաւոր մեծութիւններէ, գնաց բնակելու՝ տմէն աղ-
մուկէ հեռու, անշուք տան մը մէջ, ուր, իր կեանքի
մնացած օրերն անցուց բարեպաշտութեամբ, հոգա-
մշակութեամբ ու մեքենագործութեամբ: Կարողութի.
մեռաւ 1558ին, իր 59երորդ տարիքին մէջ:

15. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՔ

Հիւզբնոցները Ֆրանսայի մէջ.— Կալուինականութիւնը Ֆրանսայի մէջ եւս ունեցաւ իր համախոհները, որոնք, հոն, Հիւզբնոց կոչուեցան: Թէպէտեւ Ֆրանսայի թագաւորները՝ Ֆրանսուա Ա. և իր որդին Հակոբ Բ. անոնց դէմ, Ֆրանսայի մէջ, հաւածանք յարուցին, այսուհանդերձ չկրցան նորադանդութեան հսկայ ատարածման առաջին ասնելի: Նոյն իսկ պետական անձնաւորութիւններ, ինչպիսիք էին Կոլբինէի ծովակալն ու Բուրբոնները՝ արքայական տան մէկ ճիւղը, յարեցան այդ նորակրօն վարդապետութեան:

Հանրի Բ. ի մահէն ետք, անոր յաջորդեց իր վեհաառնամեայ, բայց մարմնով ու մտքով ակար որդին Ֆրանսուա Բ., որ տարի մը յետոյ մեռնելով՝ անոր ալ յաջորդեց իր մետառնամեայ եղբայրը Շառլ Թ., իր նենգամիտ մօրը՝ Կատարինէ Մեյիլիի խնամակալութեան տակ (1560): Այս պարագան նախանձախղրական դգին արծարծեց Գիգեաններու և Բուրբոններու Ֆրանսայի երկու արքայական գերդաստաններու միջեւ, որոնք այնուհետեւ իրարու դէմ սկսան կռուիլ, արքայական թագն իրարմէ յափշտակելու համար: Գիգեան գերդաստանը կաթողիկէ կղեւակցութեան գլուխն էր, իսկ Բուրբոն՝ Հիւգլաններու:

Երբ, օր մը, Հիւգլանները կրօնական պաշտօն մը կատարելու համար ժողովուած էին շահմարանի մը մէջ, գիգեան խումբ մը գինեալ յարձակելով անոնց վրայ՝ կտորեց զանոնք: Այս դէպքը պատճառ տուաւ Հիւզբնոցեան կոչուած պրտերսողմներուն, որոնք, ոչինչ ընդհատմամբ, երեսուցուովեց տարի տեւեցին, անզոք զի մատնելով Ֆրանսան: Առաջին երեք տաքիները,

բուն թափով կը շարունակուէր իր եղբօրն ու յաջորդին՝ Հանրի Դ. ի օրով, որ, ի վերջոյ, նոյնին մէջ բռնամահ մեռաւ իրմով սպառեցաւ Վալսլայի տունը (1589), որով, ֆրանսական գահին օրինաւոր ժառանգութիւնն անցաւ Բուրբոնեան տունէն Հանրի Նաւաւալոյն, իբր Հանրի Դ. (1589—1610)։

Հանրի Դ. պատերազմներով քայքայած երկրին խաղաղութիւն տալու և իր թագաւորութիւնը գերազանցօրէն կաթողիկէ եղող ժողովուրդէ մը ընդունիլ տալու համար, թողուց կալուինականութիւնն ու դարձաւ կաթողիկէ եկեղեցին, և, անմիջապէս, Նանսի հրովարտակով (1598) կրօնի ազատութիւն տուաւ իր նախկին համադաւաններուն, և միանգամայն հաւատար քաղաքային իրաւունք կաթողիկէից հետ։

Հանրի Դ. ի կառավարութիւնը.— Հանրի Դ. ի մասսաութեամբ կառավարեց երկիրը, ան, մասնաւորաբար հոգ տարաւ երկրի մշակութեան, վաճառակաւ նուեթեան ու արուեստից զարգացման։ Պատեկադմներու երեսէն աղքատացած գեղացւոց տուրքերը թեթեւցուց։ Հանրի Դ. իր հոգածութեան մասնաւոր ստարկանքում էր գիւղացւոց բարօրութիւնը, և անոր համար ան ստէպ կ'ըսէր. «Ես կ'ուզեմ որ ամէն գիւղացի, կիսակի օրերը, հաւ մը ունենայ իր պուտուկին մէջ»։ Իր այս բոլոր ջանքերուն մէջ թագաւորն օգնական ու խորհրդական ունէր իրեն Սյուլլի կոմսը։

Հանրի Դ. ի անձնաւորութիւնը.— Հանրի Դ. անձնապէս ալ քաղցրաբարօյ ու մարդամօտիկ էր։ Ան չէր տխրածեր բնաւ արտաքին ձեւակերպութիւններէ։ Պատր պետութեանց դեսպանները զինք շատ անգամ կը փեսնէին իր զաւակներուն հետ խաղալու զբաղած։ Ինչպէս որ պատերազմներու միջոցին, իր զինուորներուն հետ նստած՝ անոնց հետ միասին սեւ հացէն

կ'ուտէր, նմանապէս խաղաղութեան ժամանակ ալ, ծագուած՝ իր ժողովուրդին մէջ կը շրջէր, որպէս զի անձամբ ականատես ըլլայ անոնց ցաւերուն:

Հանրի Գ.ի մահը.— Հանրի Գ. Յրանսոն ներքուստ ըստ բաւականի զօրացնելէ յետոյ, ուղեց Հարըսուրգեանց ուժը Գերմանիոյ ու Սպանիոյ մէջ խորտակելով՝ Յրանսոն, Եւրոպիոյ մէջ, ստաջին պետութեան սատիճանին բարձրացնել, ինչ որ կառավարութեան գլխաւոր նպատակակէտն էր եղած: Այս վախճանով, Հարըսուրգեան տան հակառակորդ բոլոր տէրութիւններն իրարու հետ միացնելով՝ հզօր զինակցութիւն մը կազմեց: և արդէն իր զինուորական պատրաստութիւնները վերջացուցած և բանակ երթալու համար կառք նստած էր, Ռալֆլեյսն անունով մօլեգին անձ մը, Պարիսի փողոցներէն միոյն մէջ, անօր վրայ յարձակելով՝ զաշոյնի հորուածով սպաննեց զայն (1610):

16. ՆՈՐԱՂԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆԳԼԻՈՅ ՄԷՋ

Հենրի Ը.— Անգլիոյ Տուղոր արքայական տան հիմնադրին՝ Հենրի Է.ի յաջորդեց իր որդին Հենրի Ը. կրքոտ ու բռնաւոր իշխանը, որ իր անգութ քմահաճոյքին յազուրդ տալու համար՝ չխնայեց ո՛չ իր հպատակներուն, ո՛չ ալ իր մերձաւոր ազգականներուն:

Ան, սկզբան, իբր եռանդուն կաթողիկէ, պաշտպանեց Լութերի դէմ, կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները, որու համար քմահաճալարեալն Հաւասթի պաշտպան տիտղոսը ստացաւ: Հենրի սակայն այս մեծ պատիւը չկրցաւ երկար վայելել:

Իր արքունեաց չքադիր օրիորդ Աննա Բոլինի հետ, ամուսնանալ կարենալու համար, իր օրինաւոր ամուսնէն՝ Կասարինե Արսլոնացիէն, որու հետ քսանուչորս տարիէ ի վեր կենակցած էր, բաժնուելու թոյլատուութիւն խնդրեց քահանայապետէն։ Երբ քահանայապետն այսպիսի ապօրէն գործի մը հրաման տալը բացէ ի բաց մերժեց, թագաւորը սաստիկ գրգռուած ինքն իր գլխուն լուծեց ամուսնութիւնը, և ինքզինքն անգլիական Եկեղեցւոյ գլուխ հրատարակեց։ Ան որ չէր ուզեր ճանչնալ կրօնական իրաց մէջ իր գլխաւորութիւնը՝ իսկոյն կը գլխատուէր։

Եղիսաբէթ Բագուհին.— Հէնրիի դուստրն ու յաջորդը Եղիսաբէթ իր հօրը սկսած գործը կատարելագործեց ու հիմը դրաւ Անգլիկան կամ Եպիսկոպոսական կոչուած Եկեղեցւոյն։

Եղիսաբէթի (1558—1603) փայլուն կառավարութեան օրով, Անգլիոյ եւրոպական առաջնակարգ պետութեանց կարգն անցաւ, և անոր օրով հիմը դրուեցաւ Անգլիոյ այժմու ծովային հսկայ զօրութեան։ Իրմով երկրագործութիւնն ու առեւտուրը զարգացան, նմանապէս արուեստներն ու գիտութիւնները ծաղկեցան։ Ան հազուադիւս ձիրքերով օժտուած՝ բազմաճուտ կին մըն էր։

Մարիամ Սդուարտ.— Այս մեծ դշխոյնն վայելած համբաւը սակայն ազարտեցաւ, իր ազգական՝ Մարիամ Սդուարտի՝ Սկոթլանդի թագուհւոյն հանդէպ ցոյց տուած անխիղճ վերաբերմունքովը։

Մարիամ հազիւ ութ տարեկան էր, երբ մեռաւ իր հայրը Յակոբ Ե. Սկոթլանդի թագաւորը։ Մարիամ իր մօրը խնամակալութեան միջոցին, Յրանսայի արքունեաց մէջ դաստիարակուեցաւ ու ամենուկեց տաքեկան հասակին մէջ Յրանսայի Դոփենին (Թագաժա-

աւանդին) հետ ամուսնացաւ: Իր ամուսնոյն ապրժամ
մահէն յետոյ վերադարձաւ Սկովաիա, ու ձեռք առաւ
իշխանութիւնը: Նորոգողութեան յարած Սկովաիացիք,
քիչ յետոյ, իրենց թագուհւոյն ղէմ, որ եռանդուն կա-
թողիկէ էր, ապստամբեցան ու զայն բռնելով՝ Էդիմ-
քսուրգի մօտ ամայի կղզեակ մը բանտարկեցին: Մար-
իամ յաջողեցաւ բանաէն փախչելով՝ Անգլիա ապաս-
տանիլ, ուր, կը յուսար, Եղիսաբէթի մօտ պաշտպանու-
թիւն գտնել:

Եղիսաբէթ, սակայն, փոխանակ պաշտպանութիւն
ընծայելու անոր, վախնալով, որ մի՛ գուցէ Անգլիոյ
թագին հետամուտ ըլլայ, կարնաւորել տուաւ զայն
ու խիստ բանտարկութեան մէջ պահել:

Երբ կարնաւորուած իշխանուհին ազատելու և
Եղիսաբէթ թագուհին դաւաճանութեամբ սպաննելու
բազմաթիւ փորձերը ձախողեցան, Մարիամ, իբր մեղ-
սակից՝ դատարանի առջեւ հանուեցաւ, ուր թէեւ ար-
ժանաւայել կերպով պաշտպանեց ինքզինքը, սակայն,
ի վերջոյ, սուտ վկաները, թագուհւոյն կենաց ղէմ
եղած դաւադրութեան զինքն ևս գործակից ամբաս-
տանելով, իբր դաւաճան՝ դատապարտուեցաւ գլխատ-
ման: Երկար տատամսումէ յետոյ միայն կրցաւ Եղի-
սաբէթ ստորագրել այդ ապօրէն դատովճիռը, զոր
կարնաւոր թագուհին անվեհեր հողով ու իր բախ-
տին համակերպելով ընդունեցաւ անխռով:

Այսպէս Մարիամ Սգուարտ ամանութամայ բան-
տարկութենէ մը յետոյ, իր 45 տարեկան հասակին
մէջ գլխատուեցաւ 1587ին, իր վերջին ժամերն աղօ-
թելով անցնելով:

Աղուարտեան Անգլիոյ զահին վրայ.— Եղիսաբէթ
տաանուվեց տարի ևս ապրեցաւ ու իր 70 տարեկան
հասակին մէջ մեռաւ: Իր գործած անօրէնութիւններուն

համար խղճի խայթէն տառապելով: Իրմով սպառնցու-
ճողոր գերդաստանը, որու յաջորդեց Աղուարճեան սու-
նը, այնու որ, դժբախտ Մարիամին Յակոբ որդին, իբր-
մերձաւոր արու ժառանգ, եղիսարէթէ նշանակուեցաւ
ժառանգորդ Անգլիոյ գահին: Յակոբ միացնելով Բրի-
տանական կղզիներու կառավարութիւնները՝ կողմնց-
անոնցմէ Մեծին Բրիտանիոյ և Սկոտլանդի միացեալ
թագաւորութիւնը:

17. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Բ. ՍՊԱՆԻՈՅ ԹԱԳԱՌԸ

(1556—1598)

Փիլիպպոս Բ.ի անձնաւորութիւնը.— Փիլիպպոս Բ.
ժառանգեց իր հօր՝ Կարլոս Ե.ի բոլոր երկիրները:
Այս իշխանը սակայն, իր կոսկածոտ ու ամբարտա-
ւան բնաւորութեամբը չկրցաւ իր հպատակ ազգե-
րու սէրն ու համակրանքը չափել: Ով որ սպանիացի-
չէր՝ յարգ չունէր իր առջեւ: Այս պատճառով ահա բո-
լոր հարեւան ազգերը չէին վստահեր իրեն և կը խոր-
չէին իրմէ: Ան, իբր խիստ կաթողիկէ մը, ջանաց-
նորազանդութեան ծաւալման առաջին ասնել, գլխա-
ւորաբար Սաորին-Լուսանգաց մէջ (Հոլլանտա):

Այս գեղեցիկ երկրին վրայ, որ վաղուց արդէն
ամէն ոգատութիւն և առանձնաշնորհութիւն կը վա-
յելէր, կուսակալ կարգուեցաւ Փիլիպպոսի խորթ քոյ-
րը՝ Մարգարիտա Պարմացիւն: Այս ողնիւ ու հեզահամ-
բոյր կինը շատ սիրուած ու յարգուած էր ժողովուր-
դէն: Երբ սակայն Փիլիպպոս այդ երկրի բնակիչնե-

րուն վայելած իրաւունքները սեղմել և զանազան խիստ օրէնքներով՝ տնոնց մէջ ծագած կրօնական պառակտումներուն վերջ դնել ուզեց, պատճառ տուաւ ժողովուրդի տհաճութեան, և զժգոհ ազնուականութիւնը թափօր կազմած՝ խնդրագիր մը ուղղեց կուսակալուն, խնդրելով տնկէ բարձունքն՝ այդ խիստ օրէնքներուն։ Այս ատենէն մնացած է այս կուսակցութեան անդամներուն տրուած Մուրացիկ (gueux) անունը։

Ստորին Նահանգներու-ապսամբու քիւնը.— Երբ մտնուցուած խնդրագրի պատասխանն ուշացաւ, ժողովուրդին մէջ յանկարծ ծագեցաւ զարհուրելի ապրտամբութիւն մը, որ, օտար քարոզիչներու դրդումովն ու գրգռութեամբն, աւելի եւս ծաւալ գտաւ։ Պատկերամարտները կաթողիկէ եկեղեցիներու և վանքերու վրայ յարձակելով՝ քարուքանդ ըրին զանոնք ամենավայրագ կերպով։

Փրիլապոս այս բոլոր եղածներու լուրն առնելուն պէս՝ վճռեց բռնի ուժով զսպել այդ ապսամբութիւնը։ Ուստի, Ալքա՝ անագորոյն ղուքսը, բանակով մը ղրկեց Ստորին-Նահանգները։ Հոգիւ թէ այսահարկու մարդուն ճամբայ ելած ըլլալուն լուրը լսուեցաւ, հազարաւոր բողոքականներ ու ազնուականներու մեծ մասը, որոնց հետ նաեւ Գուլիելմոս Օրանիացին, սարսափի մատնուած՝ թողուցին իրենց հայրենիքն և ապաստանեցան արտասահման։ Ալքա՝ հազիւ հասած Ստորին-Նահանգները, ձեռք տուաւ երկրին կառավարութիւնը և անխնայ գլխատել հրամայեց Սպանիոյ յայտնի հակառակորդները։ գլխատուածներու խոյ յայտնի հակառակորդները. գլխատուածներու կարգէն էին նաեւ արդիւնաշատ Եզմանէ կոմսը, որ

փառքով կռուած էր Սպանիոյ համար և իր բարեկամը Հոռն ծովակալը:

Նոյն միջոցին Օրանիոյ փախստական իշխանը, որ արտասահմաններն ապաստանած էր, իր հայրենակիցներէն զօրաժողով ըրած՝ քալեց Ալբայի վրայ, սուկայն, պարտուեցաւ: Ասոր վրայ Ալբա աւելի եւս սաստկացուց խստութիւնն և երկրին հարստութիւնը փճացնելու նպատակով՝ ծանր հարկերով սկսաւ հարըստահարել ժողովուրդը: Ժողովուրդն այս կամայական արարքի դէմ սաստիկ զայրացած՝ ըմբոստացաւ և իր կորսնցուցած քաղաքները մի առ մի ետ առաւ Սպանիացուց ձեռքէն: Հիւսիսի եօթը նահանգներն իրարու միանալով՝ հաստատեցին Ռեսթիսի դաշնադրութիւնը (1579) և Գուլիելմոս Օրանիացին կուսակալ կարգեցին: Երկու տարի յետոյ Ստորին-Նահանգներն իրենք զիրենք անկախ հռչակեցին: Սպանիա երկարամեայ պատերազմներէ պարտացած՝ տեղի տալ ստիպուեցաւ և Վեստֆալեան խաղաղութեամբ (1648) ճանչցաւ անոնց անկախութիւնը:

Անպարտելի Արմադան.— Բայց որովհետեւ Անգլիոյ Եղիսաբէթ Թագուհին օգնած էր ապստամբներու, Փիլիպպոս կազմեց անոր դէմ հսկայ նաւատորմիկ մը (armada) 130 մեծամեծ նաւերով, 3,000 թնդանօթներով, 10,000 նաւասալներով և 22,000 այրընտիր զօրքով, և Մեդինա Սիսոնիս զուգարն հրամանատարութեամբ Անգլիոյ վրայ զրկեց (1588):

Անգլիա նոյն միջոցներուն ո՛չ բանակ ո՛չ ալ նաւատորմիկ ունէր սպանիականին հետ չափուիլ կարենալու համար. այսուհանդերձ անգլիական ժողովուրդին եռանդն ու հայրենասիրութիւնը լրացուցին այդ պակասը: Բոլոր այր մարդիկ, առանց կրօնքի խնդրութեան, զէնքի դիմեցին հայրենիքի պաշտպանու-

Թեան համար. ստեւարական փոքր նաւերը զինելով՝ պատերազմական նաւերու վերածեցին զանոնք, որոնք թէեւ փոքր՝ սակայն իրենց արագութեամբը կը գերազանցէին սպանիականները: Հազիւ թէ անպարտեւի Արմադան նշմարուեցաւ Զրանցքին մէջ, անգլիական փոքրիկ առագաստանաւերը յանդուգն յարձակում մը գործեցին, և սպանիական նաւատորմի զին կարգը խանգարելով՝ նաւերու վրայ կրակ նետեցին և անոնցմէ շատերը հրոյ ճարակ ըրին: Արմադան առանց որեւէ արդիւնք մը ձեռք բերելու, սախաւեցաւ, թըշնամւոյն յարձակումներէն խուսափելու համար, հեռունալ Զրանցքէն և դէպի հիւսիս նաւելով՝ Սկովտիոյ քաղմախարակ ու ժայռալից ափունքը քերել, ուր սակայն աշխարհային փոթորիկներու հանդիպելով՝ նաւատորմի զին մէկ մասն ալ հոն կորսնցուց: Այսպէս այդ անպարտելի համարուած նաւատորմի ջնջին մասը միայն մեծ դժուարութեամբ կրցաւ Սպանիա վերադարձնել:

Փիլիպպոս թագաւորը չյանդիմանեց Մեդինա Սիդոնիան իր կրած այս ծանր պարտութեան համար, այլ միայն սաշափն ըսաւ. «Ես զքեզ ղրկեի էի մարդոցդէմ՝ ո՛չ թէ խուժերու և փոթորիկներու դէմ կըռուելու»:

Նոյն միջոցներուն Պորտուգալի թագաւորական նաւուն անժառանգ մնացած ըլլալով՝ Փիլիպպոս այդ հարուստ ու փառքամ երկիրն իր գահին միացուց, որու հետ կցուած մնաց ան վաթսուն տարի:

Փիլիպպոսի վերջին արիւնքն ու մահը. — Փիլիպպոս Բ. ի ընտանեկան կեանքն երջանիկ չեղաւ. իր որդին՝ Դոն Բարդու, շատ մեծ վիշտ պատճառեց իրեն՝ իր կրքոտ բնութեամբը, երբ Ստորին-Նահանգներու գէմ մղուած պատերազմին՝ հայրը զինքը — հա-

կառակ իր ակնկալութեան— ընդհանուր հրամանա-
տար չկարգեց, զայս անարգանք համարելով իրեն՝ հո-
րը դէմ սկսաւ դաւադրել: Ասոր վրայ հայրը հրա-
մայեց կալանաւորել զայն ու բանտարկել: Ասով սա-
կայն իր բարոյական հիւանդութիւններն աւելի եւս
ստատկացան, և իր վարած անկարգ կեանքին պատ-
ճառած մարմնաւոր հիւանդութիւններէն բոլորովին
ուժասպառ՝ մեռաւ 23 տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ:

Փիլիպպոս Բ. ի յաջորդեց իր որդին Փիլիպպոս Գ.
որ, ի վնաս երկրին, Մոլիսիսսները կամ Մուրիտա-
նացւոց սերունդը, որոնք զործունեայ մարդիկ էին,
դուրս վռնտեց տէրութեան սահմաններէն: Անոր ալ
յաջորդեց Փիլիպպոս Դ., որուն իշխանութեան ատեն
Պորտուգալ դարձեալ Սպանիայէ բաժնուելով՝ Բրա-
զանցա թագաւորական զերգաստանի մականին ներքեւ
դարձեալ անկախ թագաւորութիւն մը եղաւ (1640):

18. ՆԻԿՈԼՈՇ ՉՐԻՆՏԻ ԿՈՄՄՈՆ ՀԵՐՈՍՏԱԿՈՆ ՄԱՀԸ

Կարողոս Ե. ի յաջորդեց, Գերմանիոյ մէջ, Ֆերդի-
նանդ Ա., որ մեղմով ու զգոնութեամբ հանդարտեցնել
ջանաց կրօնական հակառակութիւններով զրգուռած
միաբերը: Նմանապէս իր որդին ու յաջորդը Մաք-
սիմիլիան Բ. սիրեց խաղաղութիւնը, սակայն չկրցաւ
զայն վայելել:

Իր գահակալութեան սկիզբները, քրիստոնէու-
թեան և Գերմանիոյ յիսերիմ թշնամի թուրքերը
սկսան յարձակիլ կայսրու թեան սահմաններուն վրայ:

գղեակի աւերակները, վառողի աշտարակը յանկարծ պայթելով՝ 3,000 թուրքեր տեղն ի տեղ թաղուեցան աւերակներու տակ։ Սիկէթի առջեւ թուրք բանակն ահաւոր կորուստի ենթարկուեցաւ։ Սիւլէյման, որ մահիկի Վիեննայի պորիսպներուն վրայ ծածանիլը տեսնելու ամբարտաւան յուսով ճամբայ ելած էր, ո՛չ իսկ կրցաւ տեսնել փոքրիկ Սիկէթի տնկումը, վասն զի անոր անկումէն երկու օր առաջ՝ բանակին մէջ մեռած, և անոր մահը գողտնի էր պահուած՝ զօրքը չվհատեցնելու համար։

Զրինեի կոմսին ու իր հերոսական գրեւդին անձնուիրութիւնն անօգուտ չեղաւ։ Թուրքերն ա՛յլ չհա- համարձակեցան յառաջանալ մինչեւ Վիեննայ Ուստի, Սիւլէյմանի յաջորդը՝ Սելիմ Բ. զարձեալ առաջին դաշինքի համաձայն հաշտութիւն կնքելով՝ բանակե- ւած քաջեց Հունգարիայէ։

19. ԵՐԵՄՆԱՄԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1618—1648)

Ռուդոլֆ Բ. (1576—1612).— Մաքսիմիլիան Բ. յաջորդեց, Գերմանիոյ մէջ, Ռուդոլֆ Բ., որ աւելի գիտական ծանօթութիւններով ամբարտաւճ միտք մըն էր, քան այնպիսի խառնակ ժամանակի մը մէջ յաջող- ութեամբ կառավարելու ձեռնհաս աճաւորութիւն մը։

Դե՛ռ իսկ կը շարունակուէին, Գերմանիոյ մէջ, կաթողիկէներու ու բողոքականներու միջեւ կրօնա- կան անվերջանալի կռիւները, և որովհետեւ Ռուդոլֆ կայսրն երկրի ներքին խաղաղութեան բնաւ հոգ չէր

տաներ, ստիպեցին զինք իր ազգականները, որ Հոռնգարիայէ ու Աւստրիայէ հրաժարի, և յանձնէ զայնոք իր Մարիաա եղբոր:

Ռուդոլֆ վախնալով, որ մի' գոչէ օր մըն ալ Բոհեմիան իր ձեռքէն տանելով՝ ուրիշի յաճնեն, վեհափառութեան հրովարտական կրօնի ազատութիւն շնորհեց Բոհեմիոյ բողոքականներուն (1609), և թոյլ տուաւ անոնց բողոքական ժողովարաններ ու դպրոցներ կառուցանել իրենց կալուածներուն վրայ: Այսուհետեւ գերծ ստիպուեցաւ Բոհեմիան եւս թողուլ իր եղբոր:

Այսպէս Ռուդոլֆ Բ. իր բոլոր երկիրներէն զերկուած, երբ կայսրընտիրները զինք իշխանութենէ վարաւնուած պիտի հռչակէին՝ մեռաւ: Իրեն յաջորդեց

Մարիաա (1612—1619), որուն օրով ծագեցաւ այն զարհուրելի պատերազմը, որ երեսուն տարի անընդհատ աւերեց բովանդակ Գերմանիան և արիւնով ներկեց զայն:

Բոհեմիոյ ապստամբութիւնը. — Բոհեմիոյ բողոքականները վեհափառութեան հրովարտակով իրենց թոյլատրուած իրաւունքի սահմանին մէջ չմնացին:

Պրագի արքեպիսկոպոսութեան ու Բրաունաուի Աբբայութեան հպատակ բողոքականները, օրէնքի հակառակ, Քլոստէրգրոթ ու Բրաունաու ո'չ-բողոքական գիւղաբաղադներու մէջ երկու ժողովարան կառուցին: Կաթողիկէները քանդեցին անոնցմէ մին և միւսը փակեցին: Ասոր վրայ բողոքականները կայսեր դիմեցին բողոքագրով մը, որ սակայն ո'չ միայն սեր դիմեցին բողոքագրով մը, որ սակայն ո'չ միայն օգուտ մը չտուեցաւ, այլ նաեւ կայսրէն յանդիմանաօգուտ մը չտուեցաւ, այլ նաեւ կայսրէն յանդիմանաօգուտ մը չտուեցաւ, այլ նաեւ կայսրէն յանդիմանաօգուտ մը չտուեցաւ:

Ապստամբապետները զինեալ խուճերով յարձա-

կեցան Պրագի արքայական դղեակը, ուր կայսերական երկու խորհրդականներն ու ներքին քարտուղարը պատահանէն վար՝ դղեակի փոսը նետեցին, որ 20 մետր խորութիւն ունէր: Բարեբախտաբար անոնք փափուկ հողակոյտերու վրայ իյնալով՝ չ՛նստուեցան և հազիւ հազ կրցան իրենց կեանքն ազատել: Այս դէպքին վրայ անմիջապէս բանակ մը կազմուեցաւ ապրտամբներէ՝ Թռեռն կոմսին հրամանատարութեան տակ:

Ֆերդինանդ Բ. (1619—1637).— Այս միջոցներուն ձեր ու հիւանդոտ Մաթիաս կայսրը մեռնելով՝ անոր յաջորդեց Ֆերդինանդ Բ., զօրեղ կայսրը: Բոհեմացիները սակայն Ֆրեդերիկս Ե.ը՝ Ֆալցի կայսրընտիր իշխանն իրենց վրայ թագաւոր ընտրելով՝ Պրագի մէջ թագաւորութեան հանդէսը կատարեցին: Ասի ձմեռ մը միայն իշխեց, սոսոր համար ալ ծաղրանքով ձմրան թագաւոր անուանուեցաւ: Ֆրեդերիկս, Վալսենբերգի քով մղուած ճակատամարտին մէջ, կայսերականներէ, — որոնց եկած միացած էին նաեւ գերման կաթողիկէներու նիզակակցութիւնը Մախիւնիլիան Բաւերայի դուքսին ու անոր քաջարի զօրավար Տիլլիի հրամանատարութեան տակ — չարաչար պարտուելով՝ մազոպուր կրցաւ Հոլլանդա ապաստանիլ: Այս պարտութեամբ Բոհեմիան հպատակեցաւ կայսեր:

Վալէնսդայն.— Ա՛յն ինչ պատերազմը վերջացած կը նկատուէր, Դանիոյ Քրիստիան Դ. թագաւորը թերեւր լիով բողոքականներու՝ ինքնամուխ միջամտեց Գերմանիոյ ներքին գործերուն: Բայց որովհետեւ կայսերական բանակն ի վիճակի չէր զգար ինքզինքը բողոքականներու բանակին հետ չափուիլ կարենալու, Ալբրեխտ ֆոն Վալդշայն (սովորաբար Վալէնշտայն) անուն բոհեմացի մեծահարուստ ազնուականը, որ քնդապետ էր կայսերական բանակին մէջ, առաջար-

կեց կայսեր, զօրաժողով ընել իր ծախքովն և զօրաց
ամէն պիտոյքն իր քսակէն հոգալ, պայմանով որ
կայսրն իրեն յանձնէ այդ բանակի ընդհանուր հրա-
մանատարութիւնը:

Կայսրն հաւանելով անոր այս առաջարկին, Վալ-
էնշտայն, սուղ ժամանակի մը մէջ, կազմեց լաւ մար-
զուած 50,000-նոց բանակ մը և անով զարկաւ Քրիս-
տիան Դ-ի դաշնակիցները: Իսկ Քրիստիան, Լադդեր
քաղաքին քով, յաղթուեցաւ Տիւլի զօրավարէ:

Պատերազմը, ըստ երեւոյթին, դարձեալ վերջու-
ցած կը կարծուէր: Վալէնշտայն, որ իր բռնակալու-
թեամբն ատելի ու անատնելի եղած էր ամէնուն, հը-
րաման ստացաւ կայսրէ՝ արձակել բանակին մէջ մասը:
Գոռոզ զօրավարին փառասիրութիւնը վիրաւորուելով
կայսեր այս հրամանէն, թողուց ամէն բան և քաջուե-
ցաւ Պրագ, ուր, իր գեղեցիկ պալատին մէջ, արքայա-
վայել չքեղութեամբ սկսաւ կեանք վարել, սպասելով
այն օրուան, երբ դարձեալ զինք նիստի հրաւիրէին
մեծամեծ գործեր վարելու: Վալէնշտայն խաբուած
չէր իր այս ակնկալութեան մէջ:

Գոռոզը Ալլոյֆ Շուէտի թագաւորը, լաւ մար-
զուած բանակի մը գլուխ անցած՝ համաք ելաւ Բալ-
դեան ծովուն եզերքը, և գերման բողոքականներու
օգնելու պատրուակով՝ պատերազմ հրատարակեց կայ-
սեր դէմ:

Մինչ չուէգական բանակը յաղթութեամբ կը յա-
ռաջանար, անդիէն Տիւլի զօրավարը յարձակեցաւ
Մագդեբուրգ քաղաքին վրայ, որ թշնամիներու կողմն
էր անցած, և հրոյ ճարակ ըրաւ քաղաքին մեծ մասը:

Լայպցիգի մօտ՝ Բրայսկենֆելդի քով, Տիւլի ու
Գոռոզաւ բանակներն իրարու բախեցան: այս արիւ-
նահեղ ճակատամարտին մէջ Տիւլի պարտուեցաւ: Ասոր

վրայ Լէիս գետին եզերքը երկրորդ ճակատամարտ մը եւս մղեց ընդդէմ Շուէդացիներու. սակայն գետինանցքը պաշտպանած միջոցին, կտրեւէր Վիրաուորուելով՝ քիչ յետոյ մեռաւ. Շուէդական բանակն այս երկրորդ յաղթութեամբ մտաւ Բաւիերա և աւերեց երկիրը:

Այս տագնապալի կացութեան միջոցին Ֆերդինանդ Բ. կայսրը Վալէնշտայնէ զատ չունէր ուրիշ մէկը, որ իրերու այս վիճակին դարման տանիլ կարենար. Ուստի, երբ կայսրը դարձեալ առաջարկեց անոր վերին հրամանատարութիւնը բանակին, Վալէնշտայն բացարձակ ու լիազօր իշխանութեան մը փոխարէն յանձնառու եղաւ վերստին ստանձնել զայն:

Վալէնշտայնի կոչին վրայ, սուղ ժամանակի մը մէջ, ռազմիկներու նոր բանակ մը կազմուեցաւ, որով Վալէնշտայն իսկոյն գրաւեց Պրագն ու բովանդակ Բոհեմիան: Վալէնշտայնի և Գուստաւ Ադոլֆի միջեւ Լիլզեկի քով մղուած ճակատին մէջ (1632) Շուէդացիներու քաջարի թագաւորը Գուստաւ ինկաւ թէեւ, սակայն Վալմարի դուքս Բեռնարդի հրամանատարութեան ներքեւ պատերամուղ Շուէդացիներուն մնաց վերջնական յաղթութիւնը:

Այնուհետեւ Վալէնշտայն սկսաւ երկդիմի քաղաքականութեան հետեւիլ. Ան թոյլ տուաւ, որ Շուէդացիներն ռաշակոխ ընեն բովանդակ Գերմանիան, մինչ ինք Բոհեմիոյ մէջ հանգիստ նստած կը զբօսնուր. Նոյն իսկ սկսեւ էր Շուէդացիներու և Ֆրանսացիներու հետ գաղտնի կերպով բանակցիլ:

Արդ, երբ բանակի հրամանատարութիւնը ձեռքէն տանուեցաւ, Վալէնշտայն իրեն հաւատարիմ մնացած երեք ջոկատներով քաշուեցաւ Էզլն ամրոցը, որ շուէդական բանակին աւելի մօտ գտնուելով՝ դիւրաւ կրնար յարմար տանին անոնց կողմն անցնիլ:

Շուեդական բանակն սկսաւ յառաջ խաղալ, Թշնամիներու կողմն անցնելու Վալէնշտայնի ծրագիրն անարգել պիտի իրականանար, եթէ կայսեր կողմնակից եղող Բուսդէր, և Էգերի հրամանատար Գորդոն գնդապետները զօրավարին նիւթած դաւը ժամանակին խմանալով՝ ամենախիստ միջոցներով անոր առաջին առած չըլլային:

Վալկենսայնի մահը.— 1634 տարւոյն Փետրուար 25ի գիշերը, նախ Վալէնշտայնի բոլոր կուսակից բարեկամները, ինջոյքի մը միջոցին, զոր սարքել տուած էր Գորդոն, բերգի մը մէջ, սպաննուեցան: Յետոյ Բուտլէրի սպանները գտցին Վալէնշտայնի բնակարանը: Զօրավարը զիմուռորեց զանոնք գիշերնոցով: «Դո՛ւն ես, հարցուց սպաներէն մին, այն անօրէնը, որ կ'ուզէիր կայսեր ձեռքէն առնել իր երկիրն ու թագը: Մեռի՛ր այժմ»: Զօրավարը առանց զիմադարձութեան տարածեց իր բազուկները, և մահացու հարուածն ընդունելով՝ գիաթաւալ գետին փռուեցաւ անշշուկ:

Վալէնշտայնի մահէն յետոյ, զօրաց վերին հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ կայսեր որդւոյն՝ Ֆերդինանդի: Այս վերջինը դեռ տասնուչորս տարի չարունակեց պատերազմը:

Ֆերդինանդ Գ. գերման գահին վրայ յաջորդելով իր հօր (1637), ստիպուեցաւ բացի Շուեդացիներէ և Գերմանիոյ մէջ անոնց կողմնակիցներէ՝ Ֆրանսացիներու դէմ ևս պատերազմիլ: Ֆրանսացիք, Ռիշլիիէօի դրդումով, կանխապէս դրամով կայսեր թշնամիներուն օգնելէ ետք՝ ստուարաթիւ բանակ մը ղրկեցին Գերմանիա՝ կայսերական տան զօրութիւնը ակարացնելու համար: Շնորհիւ այս անակնկալ օգնութեան՝ կարող եղան շուեդացի զօրավարները նորանոր յաջողութիւններ ձեռք բերել:

Մինչ այս, մինչ այն, պատերազմը դեռ իսկ կը շարունակուէր փոփոխ բախտով, առանց վերջնական արդիւնքի մը: Զինուորներն այս շարունակական պատերազմներու երեսէն վայրենացած էին և բովանդակ Գերմանիան տւերակոյտի մը վերածուած էր: Այլ ամէն մարդ խաղաղութեան հաստատուելուն կը սպասէր անձկութեամբ:

Վեստֆալեան խաղաղութիւնը.— Նոյն միջոցին Շուեդացիները՝ Քհոնիգսնարֆ զօրավարին առաջնորդութեամբ, դարձեալ մտան Բոհեմիա: Հազիւ թէ գրաւած էին Պրագի մէկ մասը, մէկէն ամէն կողմ տարածուեցաւ ուրախալի լուրը թէ կնքուած է խաղաղութիւնը (1648):

Այս խաղաղութիւնը Միւնստը՝ Ֆրանսացիներու հետ և Օսնարիւֆ՝ Շուեդացիներու հետ— Վեստֆալեան կրկին քաղաքներու մէջ կնքուած ըլլալուն պատճառով— Վեստֆալեան խաղաղութիւն կոչուեցաւ:

Սոյն դաշնագրութեամբ, Աւգսբուրգեան կրօնի ազատութիւնը վերահաստատուեցաւ և նոյնը նորոգողներու վրայ եւս տարածուեցաւ: Իսկ եկեղեցիներու և եկեղեցական կալուածներու ստացուածքին համար սահմանուեցաւ, որ մինչեւ 1624 տարին կաթողիկէներու և բողոքականներու ստացուածքն եղող եկեղեցիներն ու եկեղեցական կալուածներն ետ դարձուն անոնց:

Ֆրանսա տէր եղաւ Վեստֆալեան խաղաղութեամբ՝ քացի կոնխաւ գրաւուած Մէց, Թուլ և Վէրդէօն քաղաքներէն, Հաբսբուրգեան տան Էլսասի մէջ ունեցած երկիրներուն ու իրաւունքներուն: Շուէդ ընդունեցաւ յառաջակողմեան Պոմերանիան, Ռիւգէն կղզին, Վիզմար քաղաքը, Բրեմէնի ու Վէրդէնի եպիսկոպոսութիւնները: Հոլլանդա և Զուիցերիա, որոնք վաղուց արդէն ան-

ջատուած էին Գերմանիայէ, Վեստֆալեան խաղաղու-
թեամբ անկախ հռչակուեցան :

20. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ. ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԹԱԴԱՒՈՐ

Ռիբլլիեօ կարդինալը.— Ֆրանսայի թագաւորնե-
րու նշանաւորագոյնն եղաւ Լուդովիկոս ԺԴ., որ 72
տարի մեծ ճոխութեամբ և հզօր զօրութեամբ թագա-
ւորեց : Ան յաջորդեց իր հօր՝ Լուդովիկոս ԺԳ.ի, որուն
իշխանութեան օրով Ֆրանսայի պետական գործերը կը
վարէր իր մեծանուն նախարարը՝ Ռիշլլիեօ կարդի-
նալը :

Ռիշլլիեօ մինչեւ նոյն տառն ինքնագլուխ ապրե-
լու վարժած ազնուականներն ու աւագանին թագաւո-
րական իշխանութեան հպատակելու ստիպելով՝
թագաւորական ճոխութիւնը ներքուստ ամրացնելէ
և այսպիսով պետութեան միութիւնն իրագործելէ
ետք, ուղեց արտաքուստ եւս Ֆրանսան առաջնակարգ
պետութեան կարգը բարձրացնել, պատերազմներ մղե-
լով Հարսութեան գերդաստանին դէմ : Այս նպատա-
կին հասնիլ կարենալու համար, երեսնամեայ պատե-
րազմի միջոցին, ամէն կերպով նպաստեց Գերմանիոյ
թշնամ ինքրուն :

Ռիշլլիեօ հոգ տարաւ նաեւ Ֆրանսայի մշակոյ-
թին յառաջացման ու զարգացման : Պարիսի մէջ կա-
ռուցուեցան հոյակապ շէնքեր, և գլխաւորաբար Ֆրան-
սական Ակադեմիայի (Académie française) հիմնադրու-
թեամբը հսկայ զարգացում կրեց ֆրանսերէն լեզուն
ու գրականութիւնը :

Երբ այս հանճարեղ քաղաքագէտը՝ 1642ին, և, հետեւեալ տարին, Լուդովիկոս ԺԳ. մեռան, Ֆրանսայի ապագայի զօրութեան հիմերը դրուած էին արդէն:

Լուդովիկոս ԺԳ. եւ Մագարեհ:— Լուդովիկոս ԺԳ. հինգ տարեկան էր, երբ հայրը մեռաւ: Իր անշահաճասութեան միջոցին, Մագարեհ կարգիւնալը կը վարէր պետութեան գործերը, յառաջ տանելով իր մեծ նախորդին՝ Ռիշըլիէօյի սկսած քաղաքականութիւնը: Մագարեհնի մտնով երբ Լուդովիկոս ձեռք առաւ տէրութեան ստնձը, նպատակ դրաւ իրեն՝ իր դարուն հզօրագոյն իշխանն ըլլալ: Այս նպատակին հասնիլ կարենալու համար բազմաթիւ պատերազմներ մղեց, որոնք բացարձակապէս անիրաւ էին, և մինչեւ իսկ, իր զօրութեան վրայ վատահացած՝ յանդգնեցաւ Ֆրանսայի կցել, այնպիսի երկիրներ, որոնց վրայ ամենադոյզն իրաւունք անգամ չունէր: Ան ջանաց մասնաւորաբար Սպանիոյ ու Աւստրիոյ ոյժը տկարացնել:

Առաջին ու երկրորդ յափճակութեան պատերազմները.— Լուդովիկոս սպանիական Ստորին-Նահանգները յափշտակել ուզելով Սպանիացիներէ, անոնց դէմ հրատարակեց իր առաջին պատերազմը (1667), իր զօրավարները Թիւրէն և Կոնդէ թէեւ յաղթութեամբ մտած էին Ֆլանդրիա, սակայն Անգլիոյ, Հոլլանդայի ու Շուէդի միջեւ կայացած երրեակ զինակցութիւնը ստիպեց Լուդովիկոսը Աախէնի խաղաղութեան դաշնադրութեամբ (1668) քաշուիլ Ֆլանդրիայէ, գոհանալով սահմանազլխոյ քանի մը քաղաքներով միայն: Բայց որովհետեւ ֆրանսական յաղթական այս արշաւին տգեղք եղողն էր գլխաւորաբար հոլլանդական հանրապետութիւնը, Լուդովիկոս միաժը գրաւ վրէժ չունել Լոլլանդացիներէ:

Արդ, կելուրքով ու կաշառքով Անգլիան ու Շուէ-

Պէրն իր կողմ չահելէ յետոյ, 100,000 զօրքով անցաւ
Հոլլանդական սահմանագլուխը (1672)։ Շատ զիւրիշ
պիտի ըլլար Ֆրանսական բանակին համար գրաւել
ամբողջ Հոլլանդան, եթէ բնակիչները գերմարդկային
դիւցազնութեամբ պաշտպանած չըլլային իրենց ան-
կախութիւնը։

Հոլլանդայի մեծ մասը ցած ըլլալով ծովու մա-
կերեսէն՝ երկիրը սահանքներով (écluse) ու թուա-
բերով պաշտպանուած է մակընթացութեան դէմ։ Հոլ-
լանդացիք կասեցնելու համար Թրանսալպէս յառաջ-
խաղաղութիւնը՝ բացին թումբերն ու սահանքները,
որպէս զի դարձեալ ովկիանոսի ջուրերուն յանձնեն
այն հողերը, զորոնք դարերու ընթացքին կրցեր էր
Հոլլանդայի ժրաջան ժողովուրդը կորզել քայլ առ քայլ
ովկիանոսի տիրապետութենէն։ Չորս օրուան մէջ
ողողուեցան ջուրով բովանդակ Ստորին-Նահանգները,
մէկ մէկ կղզիներու վերածելով երկրին բոլոր քա-
ղաքները, որոնց կարելի էր մերձենալ նաւակներով
միայն։ Թրանսալպէս բանակն ու թօրեայ յարձակողա-
կանէ մը յետոյ, ստիպուեցաւ կանգ առնել նստիլ
Ջրասոյզ եղած երկիրներու եզերքը։

Ասոր վրայ Սպանիա, լէտպուդ կայսրը և Բրանդեն-
բուրգի կայսրը նախին օգնութեան փութացին Հոլլան-
դայի։ Հռնոսի եզերքը կայսերական բանակին զօ-
րավարը Մակսիմիլիան փոփոխ բախտով Թրանսալպէս
դէմ պատերազմած միջոցին, Բրանդենբուրգի կայսր-
ընտիր Յրիդրիխ Վիլհելմ պարտութեան մատնեց չուե-
դական բանակը։ Խաղաղութեան դաշնադրութեան
միջոցին սակայն Ֆրանսական ճարտար դիւանագիտու-
թիւնը խորամանկութեամբ դարձեալ յաջողեցաւ դաշ-
նակիցներն իրարմէ անջատել, որով և Նիւվեգի խա-
ղաղութեամբ, Հոլլանդացիք, որոնք կանխապէս խա-

դադու թիւն կնքած էին արդէն, ստացան իրենց կոր-
սընցուցած երկիրները, մինչ Սպանիացիները ստիպուե-
ցան Բուրգունյիոյ ազատ կոմսութիւնն, իսկ Գերմա-
նիները՝ Ֆրայքուրգ քաղաքը թողուլ Ֆրանսայի:

Réunion. Երրորդ յափճակութեան պատերազմ.—
Նիմփեգի խաղաղութեամբ Լուդովիկոս ԺՎ. հասած էր-
իր բարձրութեան գագաթնակէտը: Ֆրանսայի սու-
տակասպտաներ վեր կը դասէին զայն Աղեքսանդրէ ու
Կեսարէ. իսկ բանաստեղծները, իրենց երգերուն մէջ,
կը բարձրացնէին զայն մինչեւ երկինք. «Երբ Լու-
դովիկոս խօսէր, կ'ըսէին, անդի կու աային լեռները»:

Լուդովիկոսի փառասիրութիւնը սակայն այսքա-
նով ղե՛ն իսկ յագեցած չըլլալով՝ ուզեց — մինչեւ
իսկ խաղաղութեան միջոցին — ղեռ նորանոր երկիր-
ներ գրաւելով՝ ընդարձակել Ֆրանսայի սահմանները:
Այս նպատակով ան հաստատեց Միաւորութեան սենեակ-
ներ (Chambres de réunion) կոչուած պաշտօնարաննե-
րը, որոնց պաշտօնն էր քննել թէ Վեստֆալեան ու
Նիմփեգեան դաշնագրութիւններով Ֆրանսայի թող-
ուած երկիրներէն ղեռ ուրիշ ո՛ր երկիրները կը մնա-
յին, որոնք տակաւին կցուած չէին Ֆրանսայի: Միա-
ւորութեան սենեակներէն նշանակուած վայրերը, ո-
րոնք հարիւրաւոր քաղաքներ, գիւղեր ու բերդեր կը
բովանդակէին իրենց մէջ, մէկիկ մէկմէկ գրաւուե-
ցան Լուդովիկոսէ առանց վարանելու: Այս կերպ
գրաւուած քաղաքներէն մէկն էր նաեւ Ստրասբուրգ
ազատ քաղաքը, զոր, խաղաղութեան միջոցին, առանց
որեւէ պատճառի, յանկարծ յարձակմամբ գրաւեց,
Գերմանիոյ ձեռքէն զայն յափշտակելով (1681):

Լէոպոլդ կայսրը, որ նոյն միջոցներուն պատե-
րազմներով զբաղած էր Թուրքերու դէմ, չկարողացաւ
զէնքի ուժով դարմանել իրեն եղած այս ծանր անի-
րաւութիւնը: Սակայն երբ կայսրը յաջողութեամբ

վերջացուց թրքական պատերազմները, Լուդովիկոս իր անիրաւ կերպով գրաւած երկիրներու ապագային մասին կասկածելով՝ պատրուակ մը կը փնտռէր պատերազմ հրատարակելու կայսեր դէմ:

Ռիգուլիֆի խաղաղութեան դաւիմբը.— Լուդովիկոս յանուն իր քենիին (հորսին քրոջը) Եղիսաբէթ Շարլոթի, որ Պալատինիոյ (Pfalz) նոր մեռած կայսր-ընտիրի քոյրն էր, անոր ժառանգութիւն ինկած երկիրներէն մաս մը պահանջեց: Ասոր վրայ Ֆրանսայի հակառակորդները իրարու մէջ զինակցութիւն մը կազմեցին, որուն հոգին էր Անգլիոյ Ուիլյըմ Գ. թագաւորը: Լուդովիկոսի բանակը, 1688ին մտաւ Պալատինիա, և ամէն կողմ ահաւոր աւերներ գործեց, որպէս զի, ինչպէս Լուդովիկոս կ'ըսէր, անապատով մը պաշտպանել կարենայ իր տէրութեան արեւելեան սահմանները: Թէև Լուդովիկոսի դէմ միաբանած էր Ներոպիոյ կէսը, այսու հանգերձ Ֆրանսացիներն ամէն կողմ յաղթող եղան: Ի վերջոյ երկու կողմերն ալ պատերազմիէ յոգնած՝ Ռիգուլիֆի հաշտութեան դաշինքը կնքեցին: Այս դաշնադրութեամբ Էլսասի մէջ Ֆրանսացիք իրենց գրաւած վայրերը պահեցին, իսկ Հոլլանդայէ և Սպանիայէ գրաւած հողերն ետ դարձուցին:

Այսպիսի զիջողութեան մը Լուդովիկոսի գիւրաւ իր հաւանութիւնը տալուն զխաւոր շարժառիթն եղած էր Սպանիոյ գահին նոյն միջոցին թափուր մնացած Ըլլալը, որմէ Լուդովիկոս մեծամեծ շահեր կ'ակընկալէր:

Սպանիական ժառանգութեան պատերազմ.— Ռիգուլիֆի խաղաղութենէն երեք տարի յետոյ Կարոլոս

Ք. Սպանիոյ թագաւորն անժառանգ մեռնելով՝ իր կտակին մէջ իրեն յաջորդ նշանակած էր Լուդովիկոս ԺԴ. ի թոռը Փիլիպպոս Անժուի դուքսը, որ Սպանիոյ գահն ելաւ Փիլիպպոս Ե. անունով։ Սակայն հակառակ Ռիզուլիքի գաշնադրութեան, Լուդովիկոս ԺԴ. Անժուի դուքսը Ֆրանսայի թագին ժառանգութեան իրաւունքին մէջ պահել ուզելով՝ Անգլիա, Հոլլանդա և Գերմանիոյ կայսրն իրեն դէմ ահաւոր իրակակցութիւն մը կազմեցին։ Լուդովիկոս ստիպուեցաւ երկարամեայ ու ձախողութիւններով խառն պատերազմներ մղել անոնց դէմ (1701—1714)։ Սկզբան, Ֆրանսական բանակը յաղթական կը յառաջանար. սակայն, յետոյ, Բըյենհայմի պարտութեամբ ստիպուեցաւ քաշուիլ Գերմանիայէ. նմանապէս Ռալիկիի (1706) և Ուղենարդի (1708) պարտութիւններով Ֆրանսացիք կորսնցուցին Ստորին-Նամանգները։ Դաշնակից բանակները Ֆրանսա մտնելով՝ Լիլ քաղաքը, հերոսական դիմադրութեանէ մը ետք, գրաւեցին։

Ուրբէխի դաճնադրութիւնը (1713).— Փիլիպպոս Ե., իրաց այս վիճակին մէջ կարողացաւ մնալ գահին վրայ, հակառակ ներկայութեան անգլիական բանակներու, որոնք ամէն կարելի օգնութիւն կ'ընձեռէին Փիլիպպոսի մրցակից Կարոլոս արհիդուքսին։ Արեւմտայի և Վիլլալիսիոզայի յաղթանակներն ամրացուցած էին Փիլիպպոս Ե. ի գահը։

Ֆրանսացի Վիլլար զօրավարին, Ղընկեի քով, 1712-ին, կայսերական բանակին վրայ տարած յաղթութիւնը փրկեց հիւսիսային Ֆրանսան։ Անգլիա այլեւս պարտասած՝ քաշուեցաւ կռիւէն. իսկ Ֆրանսա, թէև ո՛չ պարտուած, սակայն ուժասպառ դուրս ելաւ այս երկարամեայ պատերազմէն։ Խաղաղութեան դաշինքը կնքուեցաւ Անգլիոյ և Հոլլանդայի հետ Ուրբէխի մէջ,

Ա տարիէ մը ետք՝ կայսեր հետ, Ռաշաքի մէջ (1714)։ Այս դաշնագրութիւններով Փիլիպպոս ի սպառ հրաժարեցաւ Ֆրանսայի թագին վրայ իր ունեցած իրաւունքէն, որու փոխարէն իրեն մնաց Սպանիա իր գաղթավայրերովը։ Իսկ սպանիական Ստորին-Նահանգները, Միլանը և Նէապոլսոյ թագաւորութիւնն իրմէ աւանդելով՝ տրուեցան Աւստրիոյ տան։

Գլխաւոր ժայռը, այսինքն Միջերկրական թաւային, յանձնուեցաւ Անգլիոյ, որու տրուեցան նաեւ բազմաթիւ առեւտրական առանձնաշորութիւններ սպանիական գաղթավայրերու մէջ։

Սիկիլիա կղզին տրուեցաւ Սափոյայի դուքսին, որ այնուհետեւ Թագաւոր Սիկիլիոյ տիտղոսն ստացաւ։ Բրանդենբուրգի կայսրընտիրը ճանչցուեցաւ Պրուսիոյ քագաւոր։

Ֆրանսոս ստիպուեցաւ իր ամենագեղեցիկ գաղթավայրերէն մի քանին, ինչպէս՝ Թեր-Նեովը, Արկաշիան և Քանադան թողուլ Անգլիոյ։

Ութրեխտի դաշնագրութիւնն եղծեծ ու ջնջեց Վեստֆալեան խաղաղութեան որոշումները։

Ֆրանսոս իր գերակայութիւնը կորսնցնելով՝ անոր տեղ անցաւ այժմ Անգլիա, որ ծովային ամենահզօր պետութիւնն եղաւ։

Լուդովիկոս Ժ.Ի մահը.— Ութրեխտի դաշնագրութենէն տարի մը յետոյ մեռաւ Լուդովիկոս Ժ. (1715), Ֆրանսայի թագաւորներուն հզօրագոյնը, որ ս'ըջափ Ֆրանսայի փառքն աւելցուց իր մեծ յաջողութիւններովը, նոյնչափ ալ անոր վնասակար եղաւ իր ձախողութիւններովը։

Ֆրանսական գրականութեան ոսկեդարը.— Լուդովիկոս Ժ. մեծապէս նպաստեց գիտութեանց ու արուեստից զարգացման։ Ան իր արքունիքը ժողկեց

Ֆրանսայի առաջին կարգի գիտունները և յատկապէս անոնց առաւելագոյնները Անոր կառավարութեան ժամանակամիջոցն եղաւ ոսկեղարը ֆրանսական մատենագրութեան: Դեկարտ, Մոլիէր, Կորնէյլ, Ռասին, Լաֆոնտէն, Բուալոյ, Բոսիւէ, Ֆենելոն եւն. աստղերն եղան ֆրանսական մատենագրութեան:

Լուդովիկոսի հնարած արքունի սովորութիւններն օրինակ եղան գրեթէ բոլոր եւրոպական պետութիւններու: Ֆրանսական արքունիքի չքեղութեան ու նըրբութեան հետ մուտք գործեց նաեւ անոր բարոյից տպականութիւնն եւրոպական միւս արքունիքներու մէջ: Ֆրանսերէն լեզուին հետ, Եւրոպոյ մեծ մասին մէջ, տարածուեցան նաեւ ֆրանսական նորեկուկ սովորութիւններ:

21. ԹՈՒՐԿԵՐԸ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ԱՌՋԵՒ

Վիեննայի երկրորդ պալատումը.— Ֆերդինանդ Գ. օրդուին՝ Լեոպոլդ Ա.ի կառավարութեան օրով, Թուրքերը՝ զրդուած Լուդովիկոս Ժ.Է., 1683ի գարնան, յարձակեցան Աւստրիոյ վրայ: Թուրք բանակի հրամանատարը Կարա Մուսթաֆա, որ 200,000-ոց բանակի մը կը հրամայէր, կը յուսար Վիեննայի տիրելով՝ բովանդակ քրիստոնէութիւնը Թուրքիոյ լուծին ենթարկել: Կոյսը մեծ զոհարարութեամբ փախչելով Վիեննայէ՝ տպագտանեցաւ Պատառ քաղաքը, յանձնելով մայրաքաղաքին պաշտպանութիւնը Շտադիւմբերգ կոմսին:

Լեհաստանէ ու գերման իշխաններէ գալիք օգնա-

կան ուժերը տակաւին չհասած՝ Կարա Մուսթաֆայի զօրքը բանակեցու Վիեննայի պարիսպներուն առջեւ։ Շտարհեմքերգ կոմսն իր արամադրութեան տակ ունէր 12,000 զինուոր, 8,000 զէնք կրել կրցող քաղաքացի և 700 համալսարանական ուսնանող։ Այս սակաւածնն գունդով Շտարհեմքերգ դիւցազնաբար պաշտպանեց մայրաքաղաքը իրմէ անհամեմատ հզօրագոյն ու ահաւոր թշնամիի մը դէմ, որուն շարունակական յարձակումներէն սկսած էր ան օրէ օր նօսրանալ և մայրաքաղաքին մէջ տիրող սոսիս երթալով սաստկանալ։

Այս էր վիճակը Վիեննայի, երբ, Սեպտ. 11ին, նըշմարուեցան քաղաքին քով բարձրացող Կալենքերգ լեռան վրայ բարեկամ տէրութեանց առաջին օգնական ուժերը, որոնք Կարոլոս Լոթրինգիացոյն և Յովհաննէս Սոքիսակիի՝ Լեհաց թագաւորին առաջնորդութեան ներքեւ Վիեննայի օգնութեան փութացեր էին։ Լեհ բանակն իր մէջ կը հաշուէր 600 հոգիէ բաղկացած հայ այրուծի ջոկատ մը։

Թուրք բանակին խուճապահար փախուսքը.— Սեպտ. 12ի առաւօտուն սկսու բռնն յարձակումը Թուրքերու վրայ՝ Կալենքերգ լեռան բարձունքէն։ Յառաջամարտ կռիւը կը մղէր Սոքիսակիի անվեհեր գունդը։ Այս կատաղի ու արիւնհանդ ոգորումը քանի մը ժամէն վերջացու չարաչար պարտութեամբը Թուրքերու, որոնք խուճապի մատնուած՝ սկսան փախչիլ, յաղթականներու ձեռք թողլով անբաւ հարստութիւն, Կարոլոս Լոթրինգիացին, առանց ժամանակ կորսնցնելու, հետապնդեց զանոնք անխնայ, մինչեւ Հունդարիոյ սահմանները։

Թուրքերը այս ծանր պարտութեան վրայ դեռ վեց տարի իրենց իշխանութեան տակ պահեցին Հուն-

գարիան. այնուհետեւ իրենց աշխարհակալած բոլոր-
երկիրներն ու քաղաքները— որոնց մէջ կը գտնուէր
Բաղյա— մի առ մի կօրանցներով՝ ամփոփուեցան Դա-
նուբի հարաւակողմը:

22. ԹՈՒՐԻՆԻՈՒ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԷ

Եւգինիոս իեխան.— Լէոպոլդ Ա. կայսրը Թուր-
քիոյ դէմ մղած երկարատեւ պատերազմներուն հրա-
մանատարութիւնը յանձնած էր Եւգինիոս Սաւոյացի
իշխանին, որ ժէ. դարուն ամենանշանաւոր զօրավարն
էր:

Եւգինոս սերած էր Սաւոյայի իշխող տան կողմ-
նակի գծէն, և ծնած՝ Պարիս 1663ին. Ան ըլլալով ան-
կարակազմ ֆիզիքսպէս՝ որոշուած էր եկեղեցական
վիճակի, և Լուդովիկոս ԺԴ., կատակաբար, փոքրիկ
երէց (abbé) անունը տուած էր անոր. Սակայն երբ
երիտասարդ իշխանի սրտին մէջ արթնցաւ զինուո-
րական ասպարէզը մտնելու փափաք, և այս նպատա-
կով դիմեց թագաւորին, վերջինս բացէ ի բաց մեր-
ժեց գոհացում տալ անոր խնդրանքին. Եւգինիոս
սաստիկ վշտացած մերժողական այս պատասխանէն՝
դիմեց Աւստրիոյ Լէոպոլդ Ա. կայսեր, խնդրելով
անկէ, որ իր բանակին մէջ ծառայութեան ընդունել-
զինք. Կայսրը սիրայօթար ընդունեց անոր առաջար-
կը, և գնդապետի աստիճան տուաւ անոր Կարոլոս Լոթ-
րինգիացւոյն հրամանին տակ Վիեննայի քով բանա-
կած կայսերական ճամբարին մէջ:

Զենքայի նակաւամարտ. Քարլովիցի դաւնադրու-

թիւնը. — Եւգինիոս մեծ համբաւ շահեցաւ գլխաւորաբար Թուրքերու վրայ տարած փայլուն յաղթանակներով։ Չենթայի քով մղուած արիւնահեղ ճակատամարտով մահացու հարուածը տուաւ անոնց, և անոնցմէ 30,000 մարդ կոտորելով՝ Դանուբէ անդին վանեց զանոնք։ Այս փառահեղ յաղթութեան վրայ, իսկոյն անցաւ Բոսնիա և գրաւեց Սարայեվոյ քաղաքը։ Թուրքերը տեսնելով դիմադրութեան այլեւս անօգուտ ըլլալը, Քարլովիցի դաշնադրութեամբ խաղաղութիւն կնքեցին (1699), և վերջնականապէս հեռացան Հունգարիայէ, յանձնելով զայն կայսեր։ Թրանսիլուանիոյ իշխան Միքայէլ Ապաֆի Բ. հրաժարեցաւ իր երկիրներէն ի նպաստ կայսեր, իսկ հունգար աւագանին, Պրեսպուրգի մէջ, 1687ին գումարուած աւագամոռովին մէջ միաձայնութեամբ ճանչցան Լէոպոլտը իբր իրենց ժառանգական թագաւոր։

Սպանիոյ յաջորդութեան պատերազմը. — Թրքական պատերազմները յաջողութեամբ գլուխ հանելէ յետոյ, Եւգինիոս փորձեց իր զէնքի յաջողութիւնը նսեւ Սպանիոյ յաջորդութեան պատերազմին մէջ։

Կարոլոս Բ.ի մահով (1700) Սպանիոյ Հաբսբուրգեան տունն անժառանգ սպառած էր։ Կարոլոս Բ. երկու դուստր ունէր, որոնցմէ երիցագոյնը՝ Լուզովիկոս Ժ.ի, իսկ կրտսերը՝ Լեոպոլդ Ա.ի հետ ամուսնացած էր։ Լուզովիկոս Ժ.ի կինն ամուսնութեան ատեն երգումով հրաժարած էր Սպանիոյ ժառանգութենէն, իսկ կրտսերագոյնը՝ առանց իր ժառանգութենէն հրաժարելու, մեռած և դուստր մը միայն թողած էր, որ ամուսնացած էր Բաւիերիայի կայսրընտիրին հետ։

Արդ, Լեոպոլդ Ա. ժառանգ կարգեց սպանիական թագին իր երկրորդ որդին Կարոլոսը, իսկ Լուզովիկոս

ԺԴ. իր երկրորդ թոռը Փիլիպպոս Անժոնցին։ Այս անհամաձայնութիւնն ահա պատճառ տուաւ Աւստրիոյ և Ֆրանսոյի միջեւ ծագած պատերազմին, որ Սպանիոյ յաջորդութեան պատերազմ կոչուեցաւ, և տեւեց տասնութ երկու տարի (1701—1713)։

Ֆրանսոցիք վրայէ վրայ պարտութիւն կրեցին Հոնդէթի, Տուրինի, Ռոմեի, Մալպլադէի, Ուդենարդի ևն. ճակատամարտներուն մէջ, սակայն և այնպէս Ուտրեխի (1713) և Ռաշաքի (1714) խաղաղութեան դաշնագրութեամբ Լուզովիկոս ԺԴ. ի թոռան ինպատ որոշուեցաւ, որ Սպանիան իր գաղթավայրերով միասին իրեն պահէ. իսկ Աւստրիա, ուր Յոլսեի Ա. ի կարճատեւ կառավարութեան յաջորդած էր Կարոլոս Զ., ստացաւ սպանիական Ստորին-Նահանգները, Նեապոլիսը, Սարդինիա կղզին և Միլանի ու Մանտուայի դքսութիւնները։

Պատարովիցի խաղաղութիւնը եւ Եւգենուսի մահը.— Սպանիական յաջորդութեան պատերազմին վերջանալէն յետոյ, Եւգինիոս իշխանը նոր թափնիներ ժողվեց Թուրքիոյ դէմ մղուած նոր պատերազմի մը մէջ։ Այս պատերազմին ամենափառաւոր, բայց միանգամայն նաեւ Եւգինիոսի կեանքին դժնդակագոյն օրն եղաւ 1717 տարւոյն Օգոստոսի 16ը։ Սոյն օրն Եւգինիոս իր ամբողջ բանակովն մէկ կողմէ Բելգրադի ամրութիւններէն, և մէկալ կողմէ հնգապատիկ աւելի զօրաւոր թշնմիի մը զօրքէն չբազմապատուած էր։ Այսու հանգերձ թուրք բանակը չարաչար կերպով պարտուեցաւ, որուն վրայ Բելգրադ գրաւուելով Եւգինիոսի զօրքէն՝ Պատարովիցի խաղաղութեան դաշինքը կընքուեցաւ (1718) ի նպատակով Աւստրիոյ,

Եւգինիոս իշխանը մեռաւ Վիեննա 1736ին, իր 70 տարեկան հասակին մէջ։ Կարոլոս Զ. կայսրն արհի-

դուքսի վայել յուզարկաւորութեամբ թաղել տուաւ զայն Վիեննայի Ս. Ստեփանոս մայր եկեղեցւոյն մէջ, Ան իր մատուցած անգնահատելի ծառայութիւններուն ու քաջագործութիւններուն համար «ազնուական տապետ» մակդիրն ստացաւ:

23. ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՆ՝ (1689—1725)

Ռուսիա, որ ժե. դարուն կը կոչուէր Մոսկովիա՝ իր Մոսկուա մայրաքաղաքին անունով, հին դարերու մէջ և նոր դարերու սկիզբները արեւմտեան Եւրոպայի մէջ տեղի ունեցած քաղաքական դէպքերու մէջ ունեցած չէր կամ թէ քիչ չափով ունեցած էր իր բաժինը:

Մոսկովիա իրեն սահման ունէր արեւմուտքէն Շուէդը, որ կ'իշխէր Բալթեան ծովու եզերքներուն վրայ, և Լեհաստանը, որուն սահմանները յայնկոյս Դանիերքի և Դոնայի կը տարածուէին. իսկ հարաւէն սահմանակից էր Թուրքիոյ, որ Սեւ ծովու եզերքներուն վրայ կ'իշխէր: Հիւսիսէն իր սահմանները կը հասնէին մինչեւ Սառուցեալ ովկիանոս և Սպիտակ ծով, որուն ջուրերը տարին ութ տմիս սառած կը մնան: Հետեւաբար այս կողմէ միայն կրնար Մոսկովիա ազատ հաղորդակցիլ արեւմտեան Եւրոպայի հետ, որմէ կ'անջատէին զայն Շուէդ, Լեհաստան և Թուրքիա:

Մոսկովիա ուսուելապէս ասիական երկիր էր քան Եւրոպական, վասն զի ան, դարերու ընթացքին, ուղղակի չփոխան մէջ էր Ասիոյ դեղին ժողովուրդներու և,

գլխաւորաբար, թաթար-մոնղոլեան ցեղախումբերու հետ, որոնց հարկատու եղած էր երկար տառն, Մոսկովիոն Եւրոպայի հետ միաւորող միակ կապն եղած էր իր բնակիչներուն սրտը՝ հետեւաբար Լենինու, Չեխերու և Սերբերու ցեղակցութիւնը:

Ռուսերը կրօնքով յոյն-օրթոքսիս, էին, զոր, Ժ. դարուն, Կ. Պոլսէ զրկուած յոյն արեղաներ քարոզած և տարրական քաղաքակրթութեան առաջին սերմերը ցանած էին հոն:

Միւսայիլ Ռումանով.— Առաջին ռուս տէրութիւնը սկսած էր Թ. դարուն: Նորմաններն ու Վարեգները Ռուրիկի (ռուս ցեղէ) առաջնորդութեամբ Նովգորոդի (նոր քաղաք) փոքրիկ հասարակապետութիւնը նուաճեցին: Ռուսերը՝ Դնիբրի երկայնութեանը, տարածուեցան դէպի հարաւ և Ռուրիկի ցեղէն իշխաններ հիմնեցին Բիւկի, Վլադիմիրի, Սմոլենսկի և Մոսկուայի տէրութիւնները:

ԺԷ. դարու սկիզբները, 1613ին, Մոսկովիայի թագը արուեցաւ Միւսայիլ Ռումանովի Այս եղաւ հիմնադիրը ռուս հարստութեան, որ իշխեց Ռուսիոյ վերայ մինչեւ առաջին համաշխարհային պատերազմը (1917): Իր որդին ու թուր սկսան յարաբերութիւններ մշակել մեծ պետութեանց հետ ու դեսպաններ զրկել անոնց:

Պետրոս Մեծ.— Ռումանով գերդաստանի ամենակարկառուն դէմքն եղաւ Պետրոս Ա., Միւսայիլ Ռումանովի տասնամեայ թոռնիկը, որ, 1682ին, ժառանգեց ռուսական թագը: Ան թէեւ անուանուեցաւ Ռուսիոյ ձոր, սակայն իր անչափահասութեան համար իր Սովբք"յրը կը կառավարէր երկիրը: Պետրոս իր պատանեկութեան միջոցին սկսած էր արդէն ցոյց տալ իր հարուստ ձիրքերն ու սորվելու անգլուպ փափօքը, և

միանգամայն անյողգողդ կամք մը, որ ո՛չ մէկ դըժ-
ուարութեանց տուցեւ ընկրկիլ գիտէր: Պետրոսի վը-
րայ մեծ ճոխութիւն ունեցած էր յընկելի Լըֆոր
անուն անձը, որուն — արեւմտեան Եւրոպայի մեծ
ազգերու վարչութեանց, անոնց ծաղկեալ քաղաքնե-
րու, անոնց արուեստներու ու գիտութեանց և անոնց
կազմակերպեալ բանականներու և նաւատորմերու մասին
պատմածներուն — մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէր:

Երբ Պետրոս գինուորական շարունակական հրաւ-
հանքներու միջոցով ֆիզիքապէս զօրացաւ և հերակ-
լեան հասակով երիտամարդ մը եղաւ, ուղեց կառա-
վարութեան սանձն իր ձեռքն առնել: Սակայն հարկ
եղաւ իրեն նախ զսպել ըմբոստութիւն մը, զոր իրեն
դէմ յարուցած էր իր քոյրը՝ Սոֆի արգելափակուե-
ցաւ մենաստանի մը մէջ, և այնուհետեւ Պետրոս միա-
հեծան ու բացարձակ իշանութեան գլուխն անցաւ
(1689):

Պետրոս լաւ ըմբռնած էր, որ Ռուսիա ա՛յն ատեն
միայն պիտի կարենար քաղաքակրթուիլ, երբ անգամ
մը սկսէր սերտ յարաբերութիւններ մշակել եւրոպա-
կան մէկալ տէրութեանց հետ: Այս նպատակով ան
իր մտադրութիւնն ամէն բանէ առաջ դարձուց ծովա-
յին հաղորդակցութեանց միջոցներուն վրայ: Հոլլան-
դացի ու Գերմանիայէ բերել տուաւ ատաղձագործներ
ու արուեստագէտներ, և քիչ ատենուան մէջ նաւա-
շինարաններ հիմնուեցան գետաշատ երկրին ամէն կող-
մը: Սակայն որովհետեւ Ռուսիոյ մինչեւ նոյն ատեն
ուրեքնեցած ծովային միմիակ նաւահանգիստն՝ Արխան-
գելսկ, իր ծայրագոյն հիւսիսային դիրքին պատճառով
զէր կրնար նպաստել Ռուսիոյ ծովային ուժի զարգա-
նալուն, ջանաց Պետրոս ճամբայ մը բանալ իրեն դէ-
պի Սեւ ծով: Ուստի, մասնակցելով Լէոպոլդ Ա. ի

Թուրքերու դէմ մղած պատերազմին, գրաւեց Թուրքերէ Ազով նաւահանգիստը :

Արեւմտեան ազգերու կազմակերպութիւններուն եւս խելամուտ ըլլալու և անոնց ճարտարարուեստն անձամբ ուսումնասիրելու նպատակով, 1697ին, մեկնեցաւ դէպի արստասանն քաղմաթիւ հետեւորդնէրով, որոնց գլխաւորն էր Լըֆորս Ռիգայի, Քէօնիգըսքերգի, Բերլինի ու Հանովէրի վրայով անցաւ նախ Հոլլանդա, որ իր մեծապէս զարգացած նաւային գիտութեամբը հրապուրած էր զինք: Այստեղ Սաակդաւի մէջ (Ամսդերամի մօտ) հռչակուոր նաւաչէն ճարտարագետի մը քով աշակերտութեան մասու: Հետեւեալ տարին անցաւ Անգլիոյ Երբ Անգլիոյ Թագուորն ի պատիւ անոր նաւային մեծ հանդէս մը տուրքեց, Պետրոս հիացած գոչեց. «Սաուգիւ, եթէ եղած չըլլայի Ռուսիոյ ձորը, պիտի ուզէի ըլլալ անգլիացի ծովակալ մը»: Անգլիացի նշանաւոր նաւաստիներ, արուեստաւորներ, ակահաւոր բժիշկներ ու սպաններ իր ծառայութեան առնելով՝ Ռուսիա ղրկեց զանոնք: Յաջորդ տարին Դրեզդէնի վրայով անցաւ Վիեննա, ուր իր մտադրութեան մասնաւոր տաւրկան եղաւ Աւստրիոյ զինուորական կազմակերպութիւնը: Պետրոսի մօռած այս նորութիւններէն ղեկոն Ասերլիցներու թիկնապահներու գունդին յարուցած ապստամբութիւնը սակայն ստիպեց զինք փութով վերադառնալ Մոսկուա, կիսատ թողլով իր ուսումնասիրական ուղեւորութիւնները:

Բոլոր ապստամբներն ամենախիստ պատիժներու ենթարկելէ յետոյ, անյողգողք հաստատակամութեամբ ակաւ ձեռնորկել բարենորոգման գործին: Մինչեւ իսկ իրենց արտաքինովը հարկադրուեցան Ռուսերը հետեւիլ արեւմտեան ժողովուրդներու կենցաղին: Պետրոս

ստիպեց ռուս ժողովուրդը լքել իր ազգային տարազը
և զգեստաւորուիլ Գերմաններու նման. ան արգելեց
նմանապէս երկայնամօրուս ըլլալը:

Հիւսիսային պաւսերազմը (1700-1721).— Յոր-
քան Ռուսիա հաղորդակցութիւն չունէր Բալտեան ծո-
վու հետ՝ կը մնար աւելի ասիական քան եւրոպական
պետութիւն մը: Բալտեան ծովը լիճ մըն էր չուե-
ղական: Երեսնամեայ պատերազմէ աւելին Շուէդ հիւ-
սիսային եւրոպայի հզօրագոյն պետութիւնն էր, որուն
իշխանութեան սահմանները կը տարածուէին հիւսի-
սային Գերմանիոյ ինչ ինչ գաւառներու և Ֆիննեան
ծովածոցին սահմանակից երկիրներու (Ֆինլանդի, Ին-
գերմանլանդի, Էսթոնիայի, Լիվլանդի և Կարելիայի)
վրայ: Շուեդական բանակը մեծ համբաւի տիրացած
էր, և յանձին Կարոլոս Ժ.Բ.ի՝ նոր Գուպաւ Ադուլֆ մը
բազմած էր Շուէդի գահին վրայ:

Շուէդ, որ Մոսկովիայէ, Լեհաստանէ, Գերմանիա-
յէ ու Դանիայէ յափշտակած երկիրներովը ընդարձակ-
ուած էր, բնական թշնամին էր անոնց, որոնք յոր-
մար՝ տաթարին կը սպասէին վրէժ լուծելու անկէ: Հա-
տուցման ժամը հասած համարուեցաւ տասնութիւներորդ
դարուն վերջը: Կարոլոս Ժ.Բ. այն միջոցին դեռ պա-
տանի մըն էր, և գահը բարձրացած պահուն, 1697ին,
հազիւ 17 տարեկան:

Դանիա, Լեհաստան, որուն վրայ նոյն միջոցին
կ'իշխէր Սալսոնիոյ կայսրընտիրը և Ռուսիա օգտուիլ
ուզելով Կարոլոս Ժ.Բ.ի անփորձ տարիքէն, նիզակակ-
ցեցան իրարու հետ Շուէդի դէմ: Կարոլոս տեսնելով
վտանգի մեծութիւնը, կայծակի արագութեամբ իջաւ
Ձէէլանդ կղզին և Կոպենհագեն առջեւ բանակած՝ պիտի
ամրակոծէր քաղաքը, երբ Դանիացիք սարսափահար
այս անակնկալ յարձակումէն՝ առանց դիմադրութեան

անձնատուր եղան։ Տասը չարաթ տեւող անօգուտ կռիւէ մը յետոյ, Դանիայի թագաւորը հարկադրուեցաւ խաղաղութեան դաշինք կնքել Կարոլոս ԺԲ.ի հետ։

Այս հաշտութեան վրայ, Կարոլոս, առանց ժամանակ կորսնցնելու, զէնքերը դարձուց Ռուսիոյ վրայ, և 9.000 զօրքով չարաչար զարկաւ, Նաւլա քաղաքին քով, Պետրոսի 60.000նոց բանակը (1700)։ Պետրոսի գլխուն մեծ վտանգ կը սպառնար, եթէ Կարոլոս այս փառաւոր յաղթութենէն ետք, ձեռնարկած ըլլար աշխարհակալել Ռուսիան։ Ան սակայն ասոր փոխան, դարձուց իր զէնքերը Լեհաց դէմ և մնաց վեց տարի (1701-1706) Լեհաստանի մէջ, մինչեւ որ Լեհաց թագաւորը Աւգուստոս Բ. Սալսոնացին գահէ վար առնելու հրաժարեցնել տալով՝ նոյնին տեղ Սաւնիսլաւոս Լեզկնսկին թագաւորեցնել տուաւ։ Աւգոստոս թէպէտ եւ ստիպուեցաւ հրաժարիլ թագէն, սակայն քիչ ետք Ստանիսլաւոսը վռնաց Լեհաստանէ (1709)։

Պետրոս օգտուելով Կարոլոսի այս երկարամեայ բացակայութենէն, գրոհ տուաւ շուեգական երկիրներու վրայ և Բալտեան երկիրներէ մաս մը գրաւեց, և հոն, Նեւլա գետին վրայ հիմը դրաւ իր աէրութեան նոր մայրաքաղաքին Պետրսքուրգի (1703), որ կարճ ժամանակի մը մէջ բազմամարդ եղաւ, այնու որ, Պետրոս, ուրիշ քաղաքներէ 100.000ի մօտ բնակչութիւն մը հոն գաղթելու ստիպեց։

Այս միջոցին Կարոլոս կը վճռէ արշաւել Ռուսիոյ խորերը և գրաւել Մոսկովան։ Ան հակառակ իր փորձառու զօրավարներու խորհուրդին, հրապուրուելով Քոզաքներու Մագկեպաւս գնդապետին խոստումներէն, զէպի հորաւ՝ Ուքրանիոյ ճամբան կը բռնէ, վըստահանալով Քոզաքներու զինուորական օժանդակութեան։ Աշնանային անձրեւներու տեղատարափին տակ

ցառաջ կը չարժէր բանակը մեծ դժուարութեամբ, ճախ-
ճախուտ ու անծայրածիր գետնի մը վրայէն, ուր կառ-
քերն ու թնդանօթները կը մխրճուէին ցեխերու մէջ,
և զօրքն ու ձիերը մնացեր էին առանց սնունդի: Բա-
նակի վիճակն երթալով կը վատթարանար, զինուոր-
ները պատերազմելէ, ցուրտէ, քաղցէ ու հիւանդու-
թիւններէ սոստիկ տկարացած՝ հազարաւորներ կ'իյ-
նային կը մեռնէին: Ապարդիւն մնացին այս ձախորդ-
չուն արժամ քնոր զոհերը, վասն զի Քոզաքներու
զինուորական օժանդակութիւնը, զոր խոստացեր էր
Մազեպպա, չգործադրուեցաւ:

Պոլսաւայի նախասամարք. — Պետրոս տօրթ առ-
նելով 1709 տարւոյ սաստիկ ձմեռը, հակամէտ էր հաշ-
տութեան. սակայն անողոք կարողութիւն պատասխանը
միշտ սա էր. «Մոսկուայի մէջ միայն կ'ուզեմ ստո-
րագրել խաղաղութեան՝ դաշնագիրը»: Այս խօսքին
Պետրոս պատասխանեց. «Իմ կարողութեանս եղբայրս Աղեք-
սանդը կ'ուզէ ձեւացնել ինքզինքը, սակայն զիս Դա-
րեհ մը պիտի չկարենայ գտնել»:

Կարողութիւն բանակը, որ 19,000 ի իջած էր, ուժաւ-
պառ վիճակի մէջ գնաց պաշարել Պոլսաւա բերդաքա-
ղաքը: Պետրոս 54,000 հոգեով ու 72 թնդանօթով
օգնութեան փութաց պաշարուած քաղաքին, 1709
տարւոյ 8 Յուլիան տեղի ունեցաւ կատաղի ճակու-
տամարտ մը քաղաքի պարիսպներուն առջեւ: Շուէ-
ղական բանակը չորաչար պարտուելով՝ գերի ինկաւ
Ռուսերու ձեռք: Կարողութեան մազապուրծ կրքաւ ազա-
տիլ գերութենէ՝ ապաստանելով Թուրքիոյ Բենդեր
սահմանագիծոյ քաղաքը:

Շուէդ իր այս մէկ պարտութեամբն ընդ միշտ
ինկաւ իր նախկին զօրութենէն: Ռուսիոյ եղաւ այնու-
հետեւ հիւսիսի պետութիւններուն առաջինը, ահար-
հետեւ հիւսիսի պետութիւններուն առաջինը, ահար-

կու տէրութիւն մը Եւրոպայի համար: Չափազանցութիւն մը չէր, երբ կ'ըսէին. «Պոլտաւա բացաւ նոր դարագլուխ մը տիեզերական պատմութեան մէջ»:

Կարօլոս հինգ տարի մնաց Թուրքիա և այս միջոցին ջանաց դրդել Սուլթանը պատերազմ յայտարարել Ռուսիոյ դէմ: Սուլթան Ահմեդ Գ., 1710 Նոյ. 30ին, պատերազմ հրատարակեց Ռուսիոյ դէմ: Մեծ Կայսրքոս Մուհամմեդ Բաղլաւի հրամանատարութեան տակ 200,000նոց ստուար բանակ մը մտաւ Ռուսիա (1711): Պետրոս իր բանակովը միասին պաշարուեցաւ Թուրքերէ, և անխուսափելի էր իր կորուստը, եթէ չյաջողէր կաշտել մեծ Կայսրքոսն և Ազովը ետ տալով՝ խաղաղութիւն կնքել Թուրքերու հետ: Կարօլոսի՝ Թուրքիան դարձեալ պատերազմի մղելու փորձերն ապարդիւն մնացին: Ասոր վրայ Սուլթանը ստիպեց զինք հեռանալ Թուրքիայէ. սակայն Կարօլոս յամառութեամբ ընդդիմացաւ, այն տառիման, որ Թուրքերը ուզեցին զայն բռնի արտաքսել: Կարօլոս, ի զարմացումն ամէնուն, սկսաւ աներկիւղ դիմադրել իրեն դէմ զրկուած թրքական զունդի մը, և միայն այն ատեն տեղի տալ ստիպուեցաւ, երբ լսեց թէ իր թշնամիներուն թիւին վրայ աւելցած է Պրուսիա եւս, որ յարձակած է յայսկոյս Բալդեան ծովու գտնուող շուէդական երկիրներու վրայ և դրաւ լոյս գտնոնք: Կարօլոս, զարմանալի արագութեամբ, երկու սպաներու ընկերակցութեամբ, ծպտուած, կրտսեց անցաւ, 14 օրուան մէջ, Թուրքիայէ մինչեւ Սդրալսունդ երկարող ճամբան:

Կարօլոս մ.թ.ի մահը.— Կարօլոս զեռ չորս տարի մաքառեցաւ իր թշնամիներուն հետ, սակայն ապարդիւն: 1718ին յարձակեցաւ զանիական Նորուեգիոյ վրայ, ուր, Ֆրեդրիխսնալ ամրոցը պաշարած միջոցին,

թշնամի ի կողմէ արձակուած գնդակէ մը զարնուելով մեռաւ, իր 37 տարեկան հասակին մէջ:

Նիստերի դաւեաւորութիւնը.— Շուէդ, ուժաթափ եղած դրամի և մարդու նուազութենէ, ստիպուեցաւ այնուհետեւ ամէն գնով հաշտութիւն կնքել: Կարու լոս արդէն Պրուսիոյ թողած էր Պոմերանիոյ մէկ մասը. այժմ, Նիստերի դաշնագրութեամբ (1721), Բալտեան ծովու նահանգները՝ Էստլանդը, Լիվլանդը և Ինգերմանլանդը թողուց Ռուսիոյ: Այսպէս կորսընցուց Շուէդ հիւսիսային մեծ պետութեան իր դիրքը, որու այնուհետեւ յաջորդեց Ռուսիա:

Պետրոս Մեծի մահը.— Պատերազմէ ետք ալ Պետրոս Մեծ, որ այժմ Կայսր անունայն Ռուսիոյ անուանել տուած էր ինքզինքը, շարունակեց նոյն եռանդով գործել Ռուսիոյ զօրութիւնն ու ճոխութիւնն աւելցնելու: Ան իր իշխանութիւնն աւելի եւս զօրացնելու նպատակով ջնջեց պատրիարքութիւնը (1721ին) և անոր տեղ հաստատեց Սուրբ Սինոդը— եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւնը, զոր ինք կը գլխաւորէր: Այս ամէն նորոգութիւնները սակայն զգուշութիւն ըրին զինք շատերուն, որոնց միմիակ յոյսը Պետրոսի օրդին ու ժառանգն Ալեքսէյ էր:

Ալեքսէյ շատ գէշ դաստիարակուած և իրեն հոնդէպցոյց արուած բիրտ վարմունքին պատճառով, պատանեկութենէն ի վեր, ուժացած ու պաղած էր հօրմէն: Ան իր քաղցրարարոյ ու մարգամօտի բնաւորութեամբ յանկուցած էր իրեն ժողովուրդէ շատերուն սիրտը, ինչ որ կասկածով զիտած էր Պետրոս: Այս անբարեգուշակ վիճակը սակայն աղիատներ սկսաւ ըլլալ, երբ Ալեքսէյ իր հօր ներմուծած նորանոր կարգ ու կանոն-

ներու դէմ սկսու արձակ համարձակ խօսիլ և խօրհրդել եւս զանոնք: Ան ինքզինքն ազատելու համար այս անտանելի վիճակէն, սրտչեց փախչիլ արատաահման: Յետոյ սակայն, իր հօր երգմնակուռ խօսքին անստիճ կերբ վերադարձաւ Ռուսիա, հօրը հրամանով ձերբակալուելով՝ զաժան ու անողորմ դատաւարութեամբ մահուան դատապարտուեցաւ և խոշտանգուից մեռաւ բանտի մէջ:

Վիշտ ու տառապանք, գրգռութիւնք ու անկարգ կեանք խանգարեցին նաեւ Պետրոսի առողջութիւնը: Երբ ան, օր մը, ջուրը նետուեցաւ ազատելու համար նաւակ մը, որ ընկզմելու վրայ էր, ստատիկ մահացուց ինքզինքը, որուն հետեւութեամբ մեռաւ 1725-ին, իրեն յաջորդ թողլով իր կինը՝ Կատարինէ Ա.ը, որ ճանչցուեցաւ իբրեւ կայսրուհի:

24. ՊՐՈՒՍԻԱ ԵՒ ԲՐԱՆԴԵՆԲՈՒՐԳ

Պրուսիա անունը ծագած է Բրուս ցեղէն, որ Բալթեան ծովու եզերքը կը բնակէր, և նոր դարերու պատմութեան մէջ ծանօթ էր Պրուսիոյ դիւքին անուանուածով: Այս նորահաստատ աւերութիւնը սակայն յառաջագոյած է Բրանդենբուրգի սահմանակից ստութենէն:

Հոնեցողերեան գերդաստանը.— Բրանդենբուրգի սահմանակիցները, միջին դարու մէջ, Գերմանիոյ իշխաններու շարքին նշանաւորագոյններն եղած էին: Անոնց արուած էր, 1356ին, կայսրընտրութեան պատիւը: Բրանդենբուրգի սահմանակիցներու արուած

այս ընտրական պատիւը փայլեցաւ գլխաւորաբար ժե. դարուն, երբ Հոհենցոլերնեան գերդաստանն իշխանութեան գլուխ անցաւ: Այս տան իշխաններէն մին սահմանեց, որ Բրանդենբուրգեան սահմանակիմառութեան այժմեան ու ապագայի մէջ անոր կցութիւնք հողամասերէն ոչ մէկ կտոր կրնայ անջատուիլ անկէ: Այս տէրութիւնը, հետեւաբար, կարող էր աճիլ, սակայն նուազիլ՝ ո՛չ երբեք, Հոհենցոլերն տունը յետոյ ճիւղաւորուելով՝ երկուքի բաժնուեցաւ, Բրանդենբուրգի սահմանակիմասերէն մէկը՝ Ալքերդ, գինուորակրօնական կարգի մը—Տեւտոնեան կարգին մեծ կարգապետն եղաւ. որով և տէր եղաւ այս կարգին պատկանող բոլոր երկիրներուն:

Պրուսիոյ դիսուքիւնը.— Այս միջոցներուն էր որ Հուլիէր սկսեւ էր քարոզել նորոգողութիւնը: Ալքերդ իսկոյն յարեցաւ Հուլիէրի վարդապետութեան, շատ նպաստաւոր գտնելով զայն իր անձնական շահերուն, առանց սակայն հրաժարիլ ուզելու Տեւտոնեան կարգին մէջ իր ունեցած իշխանութենէն, հապա աշխարհականացնելով զայն՝ կազմեց անկէ Պրուսիոյ դիսուքիւնը: Յովհաննէս Սիգիսմունդ Բրանդենբուրգի կայսրընտիրը, 1618ին, Պրուսիան միացնելով Բրանդենբուրգի՝ այնուհետեւ Բրանդենբուրգի կայսրընտիրներն աւելցուցին իրենց տիրադասներուն վրայ նաեւ Պրուսիոյ դիսուքիւնը:

Ժե. դարուն, Բրանդենբուրգեան տունը, երեսնամեայ պատերազմին մէջ մեծ դեր խաղացած ըլլալով՝ վեցաֆալեան դաշնադրութեամբ, Հոհենսի, վեգերի և Էլբայի հովիտներուն մէջ երկիրներ շահեցաւ: Բրանդենբուրգի կայսրընտիրն այս ատենէն սկսելով՝ տէր եղաւ երեք խումբ տէրութեանց, որոնք իրարմէ անջատ՝ գերմանական, պետութեան զանազան

կողմերը սփռուած էին: Բրանդենբուրգի մայրաքաղաքը Բերլին սկսաւ այնուհետեւ հսկայաքաղլ յառաջգիմել:

Պրուսիա քաղաւորութիւն.— Յրիտիրիս Գ. կայսրը՝ Լուդովիկոս ԺԻ.ի գէմ դաշնակիցներուն մատուցած ծառայութեանց փոխարէն ուզեց կրել թագաւորի տիտղոսն: Պրուսիոյ դքսութիւնը վերածուեցաւ թագաւորութեան, և Բրանդենբուրգի կայսրընաիրը, մնալով հանդերձ գերման իշխան ու կայսրընաիր, կոչուեցաւ թագաւոր Պրուսիոյ: Յրիգրիխ Գ. կայսրընաիրն եղաւ Յրիտիրիս Ա. թագաւոր Պրուսիոյ: Այս տիտղոսը ճանչցուեցաւ նաեւ եւրոպական մէկտէրութիւններէն Ուտրեխտի դաշնադրութեամբ (1713)

Յրիգրիխ Վիլհելմ.— Յրիգրիխ Ա.ի որդին ու պալաքաղաք Յրիտիրիս Վիլհելմ իր աէրութեան սահմաններն ընդարձակեց Շուէդացիներէ գրաւած երկիրներով: Ան հոգածու եղաւ գլխաւորաբար լուսագոյնակազմակերպելու իր բանակները, որոնց համար նուիրեց իր բոլոր եկամուտներն ու հարստութիւնները: Վերջին աստիճանի խնայողութեամբ գոյացած դրամով պահեց միշտ զէնքի տակ մարտընտիր բանակ մը, որուն զօրութիւը խաղաղութեան ատեն 60,000իկը հասնէր: Իր զինուորներէն բոլորն ալ ընտրանօք առնուած վայելչողէմ մարզիկ, մէկ մէկ հսկաներ էին: Յրիգրիխ Վիլհելմ եղաւ սակզմիչը պրուսիական հզօր ու քաջակիրթ բանակներու:

Յրիտիրիս Բ. Մեծ (1740—1786) վերնոյն որդին, խորաթափանց ու առոյգ մաքով և անյողգողգ ու հաստատամիտ նկարագրով օժտուած հանճար մըն էր: Ան իր երիտասարդութեան միջոցին համակրանք չէր վայելած իր հօր, որ իր որդեոյն զինուորական արուեստէ տւելի երաժշտութեան ու Ֆրանսական զրաւկանութեան ատած հակումն ու սէրը մեծ տհաճու-

Թեամբ կը դիտէր, և այս պատճառով տմարդի վերա-
բերում ցոյց կու տար անոր հանդէպ: Յորդըրիս ազա-
տելու համար հօրը ձեռքէն՝ միտքը դրաւ փախչիլ-
ասկայն ծրագիրը յայտնուելով՝ բռնուեցաւ և մահ-
ուամբ պիտի պատժուէր, եթէ օտար պետութեանց իշ-
խաններու միջնորդութիւնն ազատած չըլլար զինք հօ-
րը բարկութեան ձեռքէն: Յորդըրիս ջանաց այնուհետեւ
իր հօր համակրանքը շահիլ, որուն վրայ Կիւսսրիսի
ամբողջն հանուելով — ուր արգելափակուած էր — փո-
խադրուեցաւ Ռայնսքերգի հոյակապ դղեակը, ուր սպ-
րեցաւ երջանիկ տարիներ իր մտերիմ բարեկամներու
չըջանակին մէջ, մշակելով երաժշտութիւն ու գրա-
կանութիւն, մինչեւ որ հայրը յանկարծ մեռնելով՝
28ամեայ կորովի ու վառվռուն երիտասարդը Պրու-
սիոյ գահը բարձրացաւ (1740):

25. ՇԼԵՋԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ.

ԱՒՍՏՐԻՈՅ ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մարիա Թերեզիա. — (1740—1780). — Կարօլոս
Զ. արու գաւակ չունեցաւ: Եւ որպէս զի Յերդի-
նանդ Ա. է ի վեր գոյութիւն ունեցող պետութիւն մը
փայտումէ ազատէ, Իրախն վաւերագրութեան (Prag-
matische Sanktion) հրովարտակը հրատարակեց, որու
համաձայն, իգական սեռի ալ իրաւունք կը տրուէր
գահակալելու:

Կարօլոս Զ. մեռաւ 1740ին, յուսարով որ իր
ղուսորը՝ Մարիա Թերեզիա, անարգել պիտի կարենայ

իշխել իր ժառանգական երկիրներուն վրայ: Անտասնուինը տարեկանին ամուսնացաւ Լոթրինգիոյ Փրանկիսկոս Ստեփան զուգարին հետ, և քսանուերեք տարեկանին, Իրական վաւերագրութեան օրէնքի տրամադրութեան համաձայն, հօրը ժառանգ ճանչցուեցաւ Աւստրիոյ տան բոլոր ժառանգական երկիրներուն վրայ:

Աւստրիոյ ժառանգութեան, եւ առանջին ու երկրորդ շլեզական պատերազմները. — Թէպէտեւ Իրական վաւերագրութիւնը ճանչցուած էր օտար պետութիւններու կողմէ, սակայն և այնպէս Մ. Թերեզիայի գահաւարձարանային անմիջապէս ետք, աւստրիական տան երկիրները մանկամարդ իշխանուոյ ձեռքէն յափշտակելու և կայսերական գահը Բաւիերայի կայսրընտրին տալու համար, Բաւիերայի ու Սալսոնիայի կայսրընտիրները՝ Ֆրանսայի, Սպանիոյ և Պրուսիոյ թագաւորներուն հետ միացած՝ յարձակեցան Աւստրիոյ վրայ: Նախ, Ֆրիդրիխ Բ. Մեծ թագաւորը, լաւ մարզուած բանակի մը գլուխ անցած՝ յանկարծ յարձակեցաւ Շլեզիոյ վրայ և յաղթեց Աւստրիոյ Բաւիերայի կայսրընտիրը, Ֆրանսայի օգնութեամբ, յարձակեցաւ Վերին Աւստրիա և Լինց քաղաքը գրաւելով՝ հոն ինքզինքն Աւստրիոյ արհիդուքս հռչակել տուաւ. յետոյ քայեց Բոհեմիոյ վրայ և յաղթութեամբ մտաւ Պրագ: Հետեւեալ տարին կայսրընտիրը, իբր Կարոլոս Է. կայսր ճանչցուեցաւ:

Այսպիսի տագնապալի կացութեան մէջ, Մ. Թերեզիա չկորսնցուց բնաւ հոգւոյն հանդարտութիւնը: Անոր միմիակ յօսն էր Աստուած և իր հպատակ ազգերու անձնուէր հաւատարմութիւնը: Ուստի իրեն հաւատարիմ Հռենգարացիներու և Տիրոլի բնակիչներու օգնութեամբը յաջողեցաւ մաքրել թշնամիներէն իր տէրութեան սահմանները, և մինչեւ իսկ գրաւել

ամբողջ Բաւերեան. այնպէս որ Կարօլոս Է. ի թագաւորութեան հանդէսը, Ֆրանսիոյ թագաւոր Սեղի ռէնցած միջոցին, Մ. Թերեզիայի յաղթական բանակները կը մտնէին Միւնիխէն: Միմիայն Շլէզիա գաւառը կորսուած մնաց Աւստրիոյ համար, վասն զի, Կայսրուհին, Բրեզլաւի դաշնագրութեամբ, Պրուսիոյ թողուց զայն: Կարօլոս Է. ի որդին, իր հօր մահէն ետք, հաշտուելով Մարիա Թերեզիայի հետ, դարձեալ եւս ստացաւ իր երկիրը:

1745ին, Փրանկիսկոս Ա.՝ Մարիա Թերեզիայի ամուսինը, կայսրընտիրներէ միաձայնութեամբ Գերմանիոյ կայսր ընտրուեցաւ: Ասոր յաջորդող խաղաղութեան երկար տարիներու ընթացքին մեծ կայսրուհեան գլխաւոր հոգածութեան առարկան եղաւ պեւտութեան բարեփոխումը, որուն մէջ իրեն մեծապէս օգնեց իր նշանաւոր նախարարը Կառնից:

Խորհամեայ պատերազմը (1756—1763).— Մ. Թերեզիայի սկսած բարեփոխումներու ձեռնարկը ընդհատեցաւ նոր պատերազմներով, որոնք ոչինչ ընդհատութեամբ եօթը տարի տեւեցին: Ֆրիդրիխ Բ. տեղեկացած ըլլալով, որ Աւստրիոյ, Ռուսիոյ, Ֆրանսայի և Սակսոնիոյ միջեւ գաղտնի դաշնակցութիւն կնքուած է Պրուսիոյ դէմ, առանց սպասելու որ անոնք ըլլան նախադարձակ, ինք, առանց պատերազմի յայտարարութեան՝ յարձակեցաւ Սակսոնիոյ վրայ և անմիտաւոր ըլլալու ստիպեց զայն: Անկէ անցաւ Բոհեմիա, որպէս զի, յառաջ քան զինակից բանակներուն իրարու միանալը, անոր գործն ալ վերջացնէ: Հոս, սակայն, ձախողութեան մատնուեցաւ Պրագի մօտ, սեպ լեռներու բարձունքներուն վրայ ամրացած աւստրիական զփրքերու դէմ Պրուսիացւոց եօթը յարձակումներն անյաջող տնցան. մինչեւ որ աւստրիական զօրքաւորն

մը, Դառն զօրավարին առաջնորդութեամբ, Քոլինի քով զարկաւ ջախջախեց պրուսիական բանակը: Քոլինի այս փառահեղ յաղթանակին վրայ Մ. Թերեզիա սաստիկ ուրախացած՝ Դառն զօրավարին ուղղած շնորհաւորական գրութեան մէջ կը բնորոշէր 18 Յունիս 1757 թուականն իբր «Թուական Միապետութեան ծնունդին», և այս առթիւ կը հաստատէր Մարիա Թերեզիայի կարգը. որուն ազամանդակուռ շքանշանը առաջին սաացողն եղաւ Դառն:

Քոլինի յաղթութեամբ Աւստրիացիները մտան Շլեսիա, ուրկէ, զօր. Հասիկի հոսար հեծելագունըը յանդուգն յարձակում մը գործելով՝ յառաջացաւ մինչեւ Բերլին: Նոյն պահուն աւստրիական բանակին օգնութեան փութացող Ֆրանսական ու ռուսական բանակները պարտութիւն կրեցին թէեւ Պրուսիացիներէ, սակայն այս վերջինները չկարողացան այս կրկնապատիկ յաղթութիւններու պտուղը վայելիլ, վստան զի Դառն զօրավարի աւստրիական զօրաբաժինը վրայ հասնելով, Հոնֆրիսի քով մղուած ճակատամարտին մէջ ջախջախիչ հարուածը տուաւ Պրուսիացիներու:

Շատ աւելի դժբախտ տարի մը եղաւ Յրիգրիխի համար հետեւեալ տարին: Լաուդոն զօրավարն աւստրիական զօրագունդերով յառաջացաւ մինչեւ Օդէր գետը, ուր, Ռուսերու հետ միացած՝ դրո՛հ տուաւ Պրուսիացեաց վրայ: Յրիգրիխ սկսաւ ճակատամարտը՝ յարձակելով նախ Ռուսերու վրայ, որոնք հինգ ժամ տեւող կռիւէ մը յետոյ սկսեցին արդէն ընկրկիլ. երբ Լաուդոն իր այրուծի գումարտակովը Պրուսիացիներու վրայ կողմնակի յարձակումով՝ փառաւօր յաղթութիւն մը եւս տարաւ անոնց վրայ: Այս կռիւին մէջ այնպիսի ահաւոր համեմատութիւններու հա-

սեր էր պրուսիական կորուստները, որ Ֆրիդրիխ, յուսահատ չեշտով, կը գրէր իր նախարարին. «Այս վայրկեանիս, ուր ես կը գրեմ այս սողերը, բոլորը բռնած են փախուստի ճամբան. ես տէրը չեմ իմ զինւորներուս...» Այնպէս կը կտրեմ թէ այլեւս ամէն ինչ կորսուած է։ Ահաւոր է դժբախտութիւնը։ Այս պարտութեան վրայ ես պիտի չկարենամ ապրիլ» — Միւսնոյն տարին, Ֆիւմի գորավարը, զոր Ֆրիդրիխ ուղարկեւր էր վերագրաւելու Սակսոնիան, գերի բռնուեցաւ, իր ամբողջ զօրաւորութիւնը, Մախեմի քով։ Յաջորդ տարին, 1760ին, Լաուդոն նոյն ճակատագրին ենթարկեց պրուսիացի Ֆուլե գորավարը Լանդսխուտի քով։ Մինչեւ իսկ Բերլին անցողակի կերպով գրաւուեցաւ աւստրիական և ռուսական միացեալ բանակներէ և հարկադրուեցաւ պատերազմական ծանր տուգանք վճարել։ Ֆրիդրիխ թէեւ նոյն տարին, արիւն նահել պատերազմներով, երկու յաղթանակ չահեցաւ, սակայն այլեւս ուժասպառ եղած էր և նորակազմ պրուսիական պետութեան քայքայումը վերահաս կը թուէր ըլլալ։

Ֆրիդրիխ իր մահացու թշնամի Նիլսարքթ ձարուհուոյն մահովը (1762) միայն կրցաւ ազատիլ իր անմխիթար ու յուսահատական կացութենէն։ Անոր յաջորդը Պետրոս Գ., որ մեծ յարգանք կը տածէր Ֆրիդրիխի անձին հանդէպ, ոչ միայն խաղաղութիւն հաստատեց անոր հետ, այլ և նոյն իսկ զինակցութիւն կնքեց։ Պետրոս թէեւ քանի մը ամիս յետոյ գահընկէց եղաւ իր Կատարինե կնոջմէն և բանտի մէջ սպաննուեցաւ, սակայն նոր կայսրուհին պահեց խաղաղութիւնը Պրուսիոյ հետ։ Ու երբ Ֆրանսա եւս քաջուեցաւ պատերազմէ, Պրուսիոյ հակառակորդներէն միացին միայն Աւստրիա և Սակսոնիա պատերազմական

վիճակին մէջ։ Այս պարագաները նկատի առնելով, Մարիա Թերեզիա եւս փափաքեցաւ վերջ տալ այս երկարամեայ պատերազմին, և այսպիսով, կորճատեւ Դանկիցութենէ մը յետոյ (1763), հաստատուեցաւ Հռքնսպարզի խաղաղութեան դաշինքը, որով Շլէզիա մնաց Պրուսիացւոց իշխանութեան տակ։

Այս դաշնագրութենէն երկու տարի յետոյ մեռաւ Փրանկիսկոս Ա., որուն մահունն վրայ զգացած ցուէն, Մարիա Թերեզիա, մինչեւ իր մահը, չթողուց վրայէն սուգի զգեստը։

26. ՍՏՈՒԱՐՏԵԱՆՔ ԱՆԴՒՈՅ ՄԷՁ

ՕԼԻՎԷՐ ԲՐՈՄՈՒԷԼ

Յակոբ Ա. (1603—1625) եւ Կարոլոս Ա. (1625—1649).— Յակոբ Ա., յաջորդն Եղիսարէթ Թագուհոյն, իր մականին տակ միացնելով Անգլիան ու Սկոթլանդին, անուանեց ինքզինք Թագաւոր Մեծն Բրիտանիոյ։ Ան աճէն կերպով նպաստեց անգլիկան Եկեղեցւոյ, իսկ, տար հակառակ, կաթողիկէներու և մաքրակրօններու (puritan) հանդէպ շատ խիստ վերաբերուեցաւ, որով և տառիկ եղաւ անոնց քով։ Յակոբ Ա. յաջորդեց իր որդին Կարոլոս Ա., որ իր իշխանութեան սկիզբները ջանաց անգլիական խորհրդարանին հետ համակամու համախորհուրդ գործել։ Յետոյ սակայն բացարձակ ու համախորհուրդ գործելու հետամուտ ըլլալով՝ բռնն ընդդիմութեան բախեցաւ խորհրդարանի անդամներու հետ, որոնք բացարձակէս կը մերժէին տուր-

քերու մասին իրենց հաւանութիւնը տալու իրաւունք-
նին սեղմուածի ենթարկել: Լոնդոնի մէջ ծագած ապս-
տամբութիւն մը ստիպեց թագաւորը փախուստ տալ
մայրաքաղաքէն:

Կարոլոս ժողովելով իր համախոհները պատերազմ
հրատարակեց խորհրդարանի պահակագունդին դէմ,
որուն առաջնորդն էր Օլիվեր Կրովուելը՝ ապստամբու-
թեան հոգին ու կազմակերպողն անոր թագաւորա-
կան բանակը պարտութեան մատնուելով՝ Կարոլոս
Սկովտլանդացի քով ապաստանեցաւ, որոնք սակայն
դրամի փոխարէն՝ անգլիական խորհրդարանի յանձնե-
ցին զայն: Խորհրդարանի մաքրակրօն անդամներն ու-
ղեցին Կարոլոսը դարձեալ ճանչնալ իրենց թագաւոր,
եթէ միահեծան կառավարելու իր մագդուլութենէն
ետ կենար: Կրօմուէլ սակայն մերժեց թագաւորին հետ
հաշտուելու ամէն առաջարկ, և դուրս վտարելով մաք-
րակրօնները խորհրդարանէ, կազմեց մասնաւոր ատեան
մը դատաստանի, որ Կարոլոսը, իբր պետական դաւա-
ճան, մահուան դատապարտեց:

Կարոլոս Ա. իր մեծ մօրը՝ Մարիամ Ստուարտի
նման անխռով ըսրձրացաւ կառաքինատեղին, ուր և
գլխատուեցաւ կացինի հարուածով:

Անգլիա իբր հանրապետութիւն հռչակուեցաւ (1649—1680),
նախագահութեամբ Կրօմուէլի, որ իր ձեռքն առած էր
պետութեան բոլոր իշխանութիւնը: Անոր միմիակ
փափաքն էր ինքնիշխանութեան հասնիլ. բայց որով-
հետեւ խորհրդարանը ընդդիմացաւ իր այս դիտաւորու-
թեան՝ Կրօմուէլ լուծեց զայն և ինքզինքը Լորդ Խնա-
ւակալ (Lord Protector) յայտարարեց:

Ան հոգ տարաւ պետութեան ներքին անդորրու-
թեան, և մեծ իմաստութեամբ վարեց նաեւ Անգլիոյ

արտաքին քաղաքականութիւնը, Իր խորհուրդովը հրատարակուած «Նաւադնացութեան հրովարտակովը» թոյլ կը տրուէր օտար պետութեանց նաւերու միմիայն իրենց երկրի արտադրութիւնները ներմուծել Անգլիա: Սատիւ արգելուած էր օտար նաւերու՝ շահաբեր միջնաւաճառութիւնը, այսինքն՝ Ասիայի, Աֆրիկէի եւն. վաճառքներն իրենց նաւերով Անգլիա ներմուծել. ատոնք միմիայն անգլիական նաւերով կը բնային Անգլիա ներմուծել:

Այս օրէնքով, որ ղլխաւորաբար Հոլլանդայի գէմ հրատարակուած էր, տկարացնելու համար անոր ծովային զօրութիւնը, հասու Կրոմուէլ իր հետապնդած նպատակին: Անգլիոյ առեւտրական կեանքը հսկայաքայլ յառաջդիմեց, և երկրագունդի հեռաւոր անկիւնները բազմաթիւ շահաբեր նաւակայաններ հաստատուեցան՝ բացառականները նաւով անգլիական առեւտրական նաւերու համար:

Նաւադնացութեան հրովարտակը, որ ի զօրու էր տակուին մինչեւ 1 Յունուար 1850, ստիպեց Անգլիացիներն անձամբ նաւարկել հեռաւոր աշխարհներ, իրենց գոյութեան ու ապրուստին համար պէտք եղածները հոգալու: Ասոր համար սակայն հարկ եղաւ ունենալ իրենց արտադրութեան տակ նաւատորմ մը, որ, օր առօր, կը բազմապատկուէր՝ երկրի պիտոյքներուն յարատեւ աճման համեմատ:— Նաւադնացութեան այս համալուար հրովարտակն էր, որ ծնաւ Անգլիոյ այսօրուան հսկայ նաւային զօրութիւնը:

Իրենց ծովային առեւտուրի գոյութեան սպառնացող այս վտանգի առաջին առնելու համար Անգլիոյ գէմ Հոլլանդացիներու մղած պատերազմն անյաջող ելք ունեցաւ, ինչպէս նաեւ յետոյ Սպանիացիներու-

նը, որոնցմէ շահեցաւ Անգլիա Յամայկա (Jamaica) կղզին՝ Անտիլեանց մէջ:

Կրոմուէլ այսչափ ու այսպիսի յաջողութիւններ ունենալով հանդերձ, շատ ստէպ դաւաճանութիւններ նիւթուեցան անոր կեանքին դէմ: Ան, այնուհետեւ, իր կեանքի տպահովութեան համար, զրահ կը հագնէր. և ատրճանակ ու դաշոյն կը կրէր իր վրայ: Ամէնուրեք կ'ընկերոսնար իրեն զինեալ խումբ մը՝ չքաւ գիրներու: Յանցառ կը քննարար երկու գիշեր վրայէ վրայ միեւնոյն սենեակի մէջ. և, սովորաբար, երեկոյին, անագան կը նշանակէր այն սենեակն, ուր մտաւ դէր էր անցնել գիշերը:

Կրոմուէլ մեռաւ 1658ին, և մարմինը թաղուեցաւ Լոնդոնի արքայական գերեզմանը:

Կրոմուէլի մահէն հազիւ երկու տարի ետք, որ միջոցին անոր Ռիչարդ որդին իշխանութեան գլուխ անցած էր, Ստուարտեանները դարձեալ Անգլիոյ գահը բազմելու հրաւիրուեցան:

Կարոլոս Բ. (1660—1685) եւ Յակոբ Բ. (1685—1688).— Կարոլոս Բ. թագաւորութիւնը մեծ չուքով ընդունուեցաւ ժողովուրդէն, սակայն ան չգիտցաւ այդ համակրանքին արժանացնել ինքզինքը: Պետութենէն իրեն յատկացուած տարեկան 90,000,000 ֆլորանքն իր վարած զեղխ ու շտայլ կեանքի ծախքերը գոցելու բուսական չըլլալով՝ չքաշուեցաւ մինչեւ իսկ Լուդովիկոս Ժ.է մեծագումար դրամի փոխարէն Դհոնկերֆ քաղաքը, զոր Կրոմուէլ գրաւած էր, Ֆրանսիայի թողուլ, և Դոլրի դաշնադրութեամբ՝ իր զինակցութիւնը ծախել անոր՝ ընդդէմ Հոլլանդայի: Անգլիոյ սահմանադրական կարգ ու կանոնին դէմ իր քմաւ հաճ վարմունքը, որով կ'ուզէր անգլիական ազգին վայելած ազատութիւնը կտապեւլ, գժտեցուց զինքը

խորհրդարանին հետ, և այս վերջնոյն պահանջումին վրայ ստիպուեցաւ Հերիէս կարպըս (Habeascorpus) օրինագիրքը հաստատել, որով ընդ միշտ առաջին առնուած կ'ըլլար կամայական ձերբակալութիւններու, և կը սահմանուէր, որ ամէն Անգլիացի, որեւէ յանցանքի համար, ձերբակալուելու պահուն, պէտք է որ գրաւոր իմանայ, ձերբակալուելուն պատճառը, և 24 ժամու ընթացքին դատաստանի առջեւ հանուի:

Իր եղբայրը Յակոբ Բ. յարեցաւ կաթողիկէ կրօնքի և ուզեց զայն դարձեալ պետական կրօնք ընել: 2յաջողեցաւ սակայն, վրան զի զրգռութիւն առաջ գալով ժողովուրդին մէջ՝ վաք առին զինք գահէն:

Ուիլեմ Օրանիացիւն.— Յակոբ Բ.ի փեսան Ուիլեմ Օրանիացիւն, Հոլլանդայի կուսակալը, համաձայնելով թագաւորի հակառակորդ կուսակցութեան հետ, Անգլիա ցամաք ելաւ, որուն վրայ Յակոբ փախաւ Ֆրանսա:

Ուիլեմ և իր կինը Մերի բարձրացան Անգլիոյ գահը 1688ին: Ուիլեմի գահակալութիւնը նոր դարագլուխ մը բացաւ Անգլիոյ պատմութեան մէջ: Անգլիական խորհրդարանը թագի հետ յանձնեց անոր նսեւ Իրաւանց օրինագիրքը (Bill of rights), որուն մէջ բացորոշ կերպով սահման դրուած էր թէ՛ ժողովուրդի և թէ՛ թագաւորի իրաւունքներուն: Ասով կը վերահաստատուէին այն նախկին սկզբունքները, որոնց համար այնչափ երկար տարիներ արիւնահեղ կռիւններ մղուած էին: Ասկէ զատ, սոյն համալուար օրինագիրքը կը սահմանէր անգլիացի ժողովուրդին ազատութիւնը և կը կարգէր հետեւեալ սկզբունքները.

1. Առանց խորհրդարանի հաւանութեան, ժողովուրդի վրայ դրուած տուրք՝ հակօրինական է:

2. Առանց խորհրդարանի հաւանութեան, խաղա-

աւթեան միջոցին, մնայուն բանակ պահելու համար
գործադրով ընելը՝ հակօրինական է:

3. Սորհրդարանները ստէպ պիտի գումարուին:

4. Թագաւորն իրաւունք պիտի չունենայ օրէնքի
գործադրութիւնն արգիլելու:

Այսպէս ահա կազմուեցաւ, առաջին անգամն ըլ-
լալով, Անգլիոյ մէջ Սահմանադրութիւնն ու Սահմա-
նադրական միապետութիւնն, որ փրկեց թէ՛ կրօնքին
և թէ՛ ժողովուրդին ազատութիւնները:

Այնուհետեւ թագաւորական իշխանութիւններն
աստիճանաբար անցան Սորհրդարանի իրաւասութեան:
ԺԸ. դարու մեծ պետութեանց մէջէն Անգլիան էր մի-
այն, որ իբր օրէնք չէր ճանչնար իր թագաւորներու
քմահաճոյքը, և ուր քաղաքացիները գերակշիռ դեր
ունէին իրենց գործերու վարչութեան մէջ: Հոն, օրէն-
քի գորութեամբ, կը պաշտպանուէր կառավարական
բոլոր կամայականութեանց դէմ թէ՛ իրենց անձը և
թէ՛ իրենց ստացուածքը:

Այս ազատական վարչաձեւը մեծապէս նպաստեց
Անգլիոյ վերելքին, և պատրաստեց զայն իր ներկա-
յիս ունեցած անտեսական վիթխարի հարստութեան,
որուն վրայ աշխարհ ամենայն կը հիմնայ:

Պէտք չէ սակայն մոռնալ, որ քաղաքական այս
խառնակ շրջանին էր, գլխաւորաբար, որ անգլիական
Գրախանութիւնը հասաւ իր բարձրութեան գագաթնա-
կէտը, եղիսարէթ թագուհին օրով կ'ապրէր Շեկսպիր
(1564-1616), անգլիական ազգին մեծագոյն բանաս-
տեղծը և մարգկութեան ամենամեծ հանճարներէն մին:
Անոր գլխաւոր գործերն են՝ Հաւկիտ, Մակպիթ, Օքել-
ըօ, Կեսար, Ռիխարդ Գ. ևն.:

Անգլիական յեղափոխութեան միջոցին ծաղկեցաւ
Միլթըն բանաստեղծը (1608-1674), որ աչքերու լոյսը

Կորսնցնելով հանդերձ, յօրինեց Դրախտ Կորուսեալ
սքանչելի զիւցողներգութիւնը: Միլալնի արուած է
«Անգլիոյ Հոմերոս»ը անունը:

27. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
(1775—1783)

Պատերազմի պատճառը.— Եղիսարէթ թագուհի-
կողաւարութենէն ի վեր Անգլիացիները հիւս. Ամե-
րիկայի մէջ հաստատած էին իրենց համար նոր բնա-
կավայրեր, որոնցմէ, յետոյ, տասուրեք ծաղկեալ գաղ-
թավայրեր կազմուած էին, որոնք թէև կը ճանչնա-
յին մայր հայրենիքի գերիշխանութիւնը, սակայն
իրենց ներքին խնդիրներու վարչութեան մէջ անկախ
էին:

Անգլիա, որ, Եօթնամեայ պատերազմի միջոցին,
ստիպուած էր մեծածախ ծովամարտեր մղել Ֆրանսայի
դէմ՝ պաշտպանելու համար իր գաղթավայրերը, պա-
տերազմական պարտքերու վճարումին մասնակից ընել
ուզեց նաեւ իր ամերիկեան գաղութները: Ուստի,
առանց նկատի առնելու անոնց բողոքի ձայնը, ներ-
մուծման տուրք հաստատեց թէյի և ուրիշ քանի մը
ապրանքներու վրայ: Արդ, երբ թէյով բեռնաւոր-
ուած անգլիական նաւ մը Բոստընի առջեւ խարս-
խեց, հնդիկ ծպտուած քանի մը քաղաքացիներ
նաւին վրայ յարձակելով՝ բոլոր բեռները ծովը թա-
փեցին: Միաժամանակ բոլոր գաղութներու ներկա-
յացուցիչները, Ֆիլադելֆիա գումարած ժողովի մը մէջ,

սրոշում տուին խզել ամէն առեւտրական յարաբերութիւն մայր հայրենիքի հետ։ Երբ Անգլիա ուղեց բռնի ուժով զսպել այս քմրոստութիւնը, բոլոր գողութները միանալով իրարու հետ՝ ապստամբեցան Անգլիոյ դէմ (1775)։

Երկու ազնուաւորոյ անձնաւորութիւններ կեցած էին առաջնորդ ապստամբական այս շարժման— Գեորգ Ուոշինգտըն, որ կը ղեկավարէր պատերազմական գործողութիւնները, և Բենիւսին Ֆրանկլին, որ, իբր դեսպան, կը գործէր իր հայրենիքին համար Եւրոպայի մէջ։

Ուոշինգտըն որդին էր հարուստ ազարակապանի մը, Վիրգինիոյ մէջ։ Իր երիտասարդական տարիքին նուիրուած էր ան, մասնաւորաբար, մաթեմատիքական ուսմանց։ Ֆրանսացւոց դէմ մղուած պատերազմին մէջ ան իր քաջութեամբն ու խոհեմութեամբը հոյակապ անուն շահած, և այժմ՝ Անգլիոյ դէմ յայտարարուած պատերազմին՝ ընդհանուր հրամանատարութեան ծանր պաշտօնին բարձրացած էր։ Ֆրանքլին, որ իբր քաղաքագէտ մեծ արդիւնք ունեցած էր իր հայրենիքի ազատութեան պայքարին մէջ, որդին էր աղքատ օճառագործի մը։ Ան, սկզբան, նուիրուած էր ապագրական արուեստի, և իր յամառ աշխատութեան ու բարոյակալի խիստ կենցաղավարութեան շնորհիւ շատ հաճ էր բոլոր քաղաքացիներու յարգանքն ու համարումը։ Ֆրանքլին էր, որ իր բնագիտական փորձերու միջոցին հնարած էր շանթաձիգը։ Պարիսի մէջ, ուր ան ուղարկուած էր համաժողովին որոշումով, պարզ մարդու մը երեւոյթը ցոյց կու տար՝ իր վրայ հագած համեստ ու անպաճոյճ զգեստով, ինչպէս նաեւ իր պարզ սպրեւու կերպովը, որոնք, Պարիսի մէջ

ընդհանուրին՝ զարմացման առարկան եղած էին։ Արդ, Ուոշինգտոն՝ ամերիկացի մարտիկներու գլուխ անցած՝ քաղեց Բոսդենի վրայ, զարկաւ անգլիական պահակազօրը՝ ստիպելով զայն յետս նահանջել։ Այս յաղթութեան վրայ համաժողովը (congress), 1776ին, տասուիրեք միացեալ նահանգներու Անկախութիւնը հռչակեց։

Պաղթականները, սկզբան, չէին կարող զիմադրել անգլիական կանոնաւոր բանակի ուժգին յարձակումներուն, վասն զի կը պակսէր իրենց կանոնաւոր բանակ։ սակայն շուտով օգնութիւն գտան Ֆրանսացի կամաւոր զինուորներէ, որոնք Լաֆայէտ զօրավարի առաջնորդութեամբ անցան Ամերիկա՝ օգնելու գաղթականներու։ Քիչ յետոյ, Յիւնիքիւնի միջնորդութեամբ, Յիւնիսա զինակցելով Ամերիկայի հետ, կանոնաւոր բանակ մը եւս զրկեց Ամերիկայ պատերազմելու Անգլիացեաց դէմ։ Ասոր վրայ Անգլիա գաշնակցեցաւ քանի մը գերման իշխաններու հետ, որոնցմէ 20,000 զինուոր վարձելով՝ ամերիկեան պատերազմին մէջ գործածեց զանոնք։

Պատերազմը սկսաւ մղուիլ բուռն սաստկութեամբ։ երկու կողմերու համար եւս անորոշ մնաց յաղթութիւնն երկար տանաւ։ Սակայն երբ Ուոշինգտոն յաջողեցաւ, Յիւնիսացեաց օգնութեամբ, Եոթհաւունի քով, պաշարել Լորդ Կորնուոլիսի բանակը, և զայն 7,000 զինուորով անձառուր ըլլալու ստիպել, Անգլիացիներէ, որոնք այլեւս պատերազմելէ յոգնած, մանաւանդ որ ծովամարտիկ կռիւին մէջ փառաւոր յաղթանակ մը չաճելով՝ անգլիական նաւատորմին փառքը փերկած էին, համաձայնեցան վերսայլի դաշնադրութեամբ ճանչնալ Հիւսիսային Ամերիկայի աէրութիւններուն անկախութիւնը։

Խաղաղութեան զաշինքը կոռելէ յետոյ, Ուոշինգտըն թողուց ամէն պատիւ ու իշխանութիւն և քաշուեցաւ իր ագարակը։ Ան սակայն երկար չվայելեց զիւր զական խաղաղ կեանքի երջանկութիւնը, վասն զի նորահաստատ պետութեան ներքին կազմակերպութեան համար ստիպւողաբար պէտք ունէին Ամերիկացիներն անոր փորձառութեան։ Ուոշինգտընի առաջնորդութեամբ խմբագրուեցաւ ամերիկեան Սահմանադրութիւնը, որու համոձայն «Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները» կը կազմեն գաշնակցային Հանրապետութիւն մը։ Այս նահանգներն իրենց ներքին գործառնութեանց մէջ անկախ են իրարմէ, սակայն ընդհանուրին համար պարտաւորիչ օրէնքներ հաստատելը կը պատկանի իրաւասութեանը Կոնգրէսի, որ կը բաղկանայ ծերակոյտէ և երեսփոխանական ժողովէ։ Հանրապետութեան գլուխը կը կենայ նախագահը, որ գործադիր իշխանութիւնն ունի և ամէն չորս տարի անգամ մը նոր կ'ընտրուի։ Ուոշինգտըն եղաւ առաջին նախագահը և վարեց այդ պաշտօնը ութ տարի շարունակ։ Յետոյ քաշուեցաւ իր ագարակը, ուր և վախճանեցաւ 1799ին։ Անոր ոսկրները կը հանգչին՝ ի պատիւ իրեն հիմնուած Ուոշինգտըն գաշնակցային մայրաքաղաքին մէջ, ուր և տեղի կ'ունենայ, մինչեւ այսօր, Միացեալ Նահանգերու Կոնգրէսը։

Անգլ. տիւրպետութիւն Լեոպոլտին — Անգլիայիները՝ Ամերիկայի մէջ իրենց կրած կորուստները լիովին փոխարինեցին Արեւելեան մէջ նորանոր աշխարհակալութիւններով։ Արեւելեան Հնդկաստանի առեւտրական ընկերութիւնը, որ անգլիական թագէ մտանաւոր արտօնութիւններով օժտուած մարմին մըն էր, հիմնուած էր հոն ժէ. դարուն, առեւտրական կարեւոր հաստատութիւններ, որոնք, աստիճանաբար,

տիրապետած էին բազմաթիւ ծովեզերեայ քաղաքներու, և, Եօթնամեայ պատերազմի միջոցին, մինչեւ իսկ Բեկկալայի մեծատարած երկրին: Արդ, ընկերութեան այս ստացուածքները, 1784ին, Անգլիա իրեն սեպհականեցնելով՝ տէր եղաւ երկրագունդի ամենահարուստ երկիրներէն միոյն, ընկերութեան թողլով միմիայն անասական շահագործումը Հնդկաստանի: Արեւել. Հնդկաստանի ընկերութիւնը վերջնականապէս լուծուեցաւ 1858ին:— Հնդկաստան եղաւ այնուհետեւ կայսրութիւն՝ կցուած անգլիական թագին. մինչեւ 1948 թուականը, երբ ան, երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէ յետոյ, բաժնուելով Անգլիայէ՝ կազմեց երկու ինքնօրէն ու ողեկամի հանրապետութիւններ— Հնդկաստան և Պաքիստան:

Ճեյմս Քուէ.— Հեռաւոր ովկիանոսներու մէջ եւս նորանոր գաղթավայրեր հաստատելու և իրենց տիրապետութեան սահմաններն ընդարձակելու նոր առիթ ընծայեցին Անգլիացւոց՝ Ճեյմս Քուէ յանդուգն նաւավարին ըրած գիւտերը խաղաղական ովկիանոսին մէջ: Քուէ երեք անգամ շրջանաւեց ամբողջ երկրագունդը: Այս նաւարկութիւններով Աւստրալիան, որ գտնուած էր արդէն Ժէ. դարուն, և խաղաղական ովկիանոսի կղզիներէն մեծ մաս մը ծանօթացան քաղաքակիրթ աշխարհի:

Քուէ իր երրորդ ուղեւորութեան ընթացքին սպաննուեցաւ Սանտուիջ կղզիներուն վրայ:

28. ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Կասարինէ Բ. — Մինչ Եւրոպա ուշի ուշով կը հետեւէր յայնկոյս Ասլանաեանի տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձութեանց, որոնցմէ ծնունդ կ'առնէր նոր պետութիւն մը հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, սողին Ռուսիա կը զբաղէր ընդարձակելու իր սահմանները, Ռուսիոյ համար ԺԸ. դարը կը վերջանար Կասարինէ Բ.ով, որուն կառավարութիւնը նոյնքան ծանրակշիւ եղած էր, որքան Պետրոս Մեծինը:

Կատարինէ Բ., այս սէգ ու դաժան կինը, որ իր ամուսին Պետրոս Գ.ը խեղդամահ ընել տալով Ռուսիոյ գահն էր բարձրացած, նմանող եղաւ իր փառասիրութեամբն ու խորամանկութեամբը Պետրոս Ա.ի, իւրացնելով նաեւ անոր քաղաքական ծրագիրը, Կատարինէ յաղթելէ ետք Շուէդացիներու, դարձուց իր բոլոր ուշադրութիւնը Օսմանեան կայսրութեան և Լեհաստանի վրայ:

Լեհաստան կամ Պոլոնիա, որ կը գրաւէր Հիւսիսային Եւրոպայի ընդարձակ դաշտադեանին մէկ մասը, զարգացած թագաւորութիւն մըն էր միջին դարերու մէջ, ԺԸ. դարու կէսին անոր սահմանները կը տարածուէին Բալտիան ծովէ մինչեւ Կարպատեան լեռները և Դնիստը գետը, որոնցմով կ'անջատուէր Հունգարիայէ և Օսմանեան կայսրութենէ. իսկ արեւմտեան կողմէ սահմանակից էր Շլեզիոյ, Բրանդենբուրգի և Պրուսիոյ: Այս սահմաններուն հիւսիսային կողմը կը տարածուէր Պրուսիոյ թագաւորութիւնը: Լեհ պետութեան ներքին ու քաղաքական կազմը. — Լեհ պետութիւնը կը կազմուէր երկու մասերէ — Լեհաստանի թագաւորութենէ՝ արեւմտեան կողմը, և

Լիթուանիոյ մեծ դքսութենէ՝ արեւելեան կողմը. վերջինս շատ աւելի ընդարձակ էր, և ժ.Դ. դարուն միացած էր Լեհաստանիս Լեհերու, ինչպէս նաեւ Ռուսերու ընկերային կեանքը բաժնուած էր երկու դասակարգերու. անոնք կա՛մ ազնուական էին կա՛մ գիւղացի: Լեհ գիւղացւոյն վիճակը շատ խղճալի էր. անստրուկ մըն էր լոկ ազնուականին ձեռքը, ա՛ն միայն ստիպուած էր հարկ վճարել, զուրկ ըլլալով ամէն իրաւունքէ: Ազնուականները, որոնք միայն կարող էին հողատէր ըլլալ, կապտած էին, իրենց ամբարտաւան ու խռովայոյզ ոգիովը, թագաւորական ամէն իշխանութիւնս Իրենք է որ կ'որոշէին թագաւորի ընտրութիւնն ու պետական բոլոր խնդիրները, ձեռքով փոյն նստած՝ խորհրդակցելով, և միշտ կազմ ու պատրաստ իրարու դէմ գէնք վերցնելու:

Լեհը քաջ էր անհատապէս, սակայն լեհ ազգը տկարացած էր, վառն դի ազգային միութիւնը կը պակսէր անոր, և պառակտած ինքնիր մէջ: Լեհ կառավարութեան այս յոռի կազմակերպութենէն, և երկրին մէջ տիրող խառնակ վիճակէն օգտուելով, սահմանակից պետութիւնները իրարու հետ միաբանեցան. գէնքի ուժով գրաւել Լեհաստանը և զայն բաժնել իրարու մէջ:

Առաջին բաժանում Լեհաստանի (1772).— Լեհաստանի բաժանման անիրաւ խորհուրդն առաջին յղացողն եղաւ Ֆրիդրիխ Բ., Պրուսիոյ թագաւորը. կատարինէ և Ֆրիդրիխ իրարու համաձայնելով՝ չթոյլատրեցին լեհ ազնուականներու բարենորոգման ծրագիրը գործադրել իրենց երկրին մէջ, և ոչ միայն այսչափ՝ այլ և բռնաբար միջամտեցին անոնց կրօնական խնդիրներուն, որոնք կը խանգարէին այս դժբախտ երկրին ներքին խաղաղութիւնը. կատարինէ Բ., իբր

գլուխ օրթոդոքս կրօնի, և Ֆրիդրիխ Բ. իրր պետ-
բողոքականութեան, իրենց պաշտպանութեան տակ
առին Լեհաստան բնակող իրենց կրօնակիցները, և
ստիպեցին լեհ խորհրդարանը, որ ջնջէ անոնց դէմ
հրատարակուած օրէնքները: Ա՛յ այնուհետեւ Վարչա-
ւոյի ռուս գեսպանն էր, որ տիրարար հոն կը հրա-
մայէր:

Աւգուստ Գ. ի մահէն ետք, Լեհաց թագաւոր բնա-
րուեցաւ, Կատարինէի ստիպումով, Սաւնիւրաւ Պոնիաւ-
դոլսկի, որ իր սիրելին էր: Ազուականները սակայն
իրենց թագաւորին ռուս արքունիքէն կախում ունե-
նալուն և այլակրօններուն՝ իրենց համահաւասար իրա-
ւունք վայելելուն վրայ դժգոհ, կազմեցին, Բար քա-
ղաքին մէջ, դաշնակցութիւն մը (1786), որուն նպա-
տակն էր տապալել նորընտիր թագաւորը և այլակրօն-
ներու մասին իրենց նախնարար սահմանած որոշում-
ները գործադրել: Այս դէպքն ահա պատերազմի առիթ
բռնելով՝ Կատարինէ և Ֆրիդրիխ շարժեցին իրենց
բանակները դէպի Լեհաստանի սահմանները: Աւստրիա
ևս անմտան ու անբաժին չմնալու համար այս կողոպու-
տէն, ինք եւս ստաւրեց անոնց յափշտակութեան:
Օսմանեան կայսրութիւնն էր միայն, որ տեսնելով
սպառնացող վտանգը, պատերազմ յայտարարեց Ռու-
սիոյ դէմ, և յաղթուեցաւ:

Լեհական անկախութեան անվեհեր պաշտպանները
թէեւ հերոսաբար կռուեցան երեք պետութիւննե-
րու դէմ, սակայն, ի վերջոյ, բնկճուած՝ ստիպուեցան
իրենց հայրենի երկրին Առաջին Բաժանեալ զաշինքը
ստորագրել (1772):

Այս դաշնագրութեամբ Պրուսիա կը ստանար Վիս-
տուլայի հովիտը՝ 900,000 բնակիչով, Աւստրիա՝ Գա-
լիցիան և Լոպոմիրիան, 2,500,000 բնակիչով, իսկ Ռու-

սիա կը գրաւէր Դուինա, Դնիեքը և Բերեսինա գետերէն ոնդին տարածուող երկրամասերը, 1,600,000 բնակիչով :

Երկրորդ ու Երրորդ բաժանում Լեհաստանի.— Լեհերն իրենց երկրին առաջին բաժանումը վճռող խաղաղութեան պայմանագրով յանձնուռւ եղած էին միանգամայն չտարեփոխել իրենց սահմանադրութիւնը : Սոյն այս յօդուածը, քսան տարի յետոյ, յափշտակողներուն նոր առիթ մը պիտի ընծայէր՝ Լեհաստանի սոփոքլական բաժանման մասին իրենց վաղուց ծրագրած դուռն իրագործելու :

Լեհաստանի այս առաջին բաժանումը լեհ ազնուականութեան համար զգուստացուցիչ դաս մը եղաւ երկրի ներքին կազմակերպութեան մասին հոգ տանելու, և պետութեան տայու նոր սահմանադրութիւն, որու համաձայն ժողովական պիտի ըլլար թագաւորութիւնը՝ վեհապետական ամէն իշխանութեամբ, և գորաւոր բանակ մը պիտի ունենար իր արամադրութեան տակ :

Յրիգրիխ Բ.ի յաջորդ Յրիդրիկ-Վիլհելմ Բ. և Կատարինէ այս ղէպքը 1772ի զաշնագրին բռնաբարումը պատրուակելով՝ դարձեալ յարձակեցան Լեհաստանի վրայ, և երկրորդ անգամ իրարու մէջ բաժնեցին զայն (1793) :

Այսպիսի տարապայման ու ծայրագոյն աստիճանի անիրաւութեան մը վրայ լեհ ժողովուրդն ընդվզելով՝ ազնուական ու գիւղացի իրարու միացած՝ ապստամբեցան : Ասոր վրայ, ռուսական և պրուսիական բանակները, որոնց եկան միացան այս անգամ եւս տեսարիականները, պաշարեցին Լեհաստանն ամէն կողմէ : Լեհերը, որոնցմէ շատեր փոխանակ ղէնքի՝ պարզապէս գերանդիով զինուած էին, թշնամի կա-

նոնաւոր բանակներու յորձակումներուն դիմադրել
չկարենալով՝ չարաչար պարտուեցան:

Լեւ հայրենասէրներու գունդերուն կը հրամայէր
Քոչլուսիս զօրավարը, որ Ամերիկայի Անկախութեան
պատերազմին մէջ, Ուոշինգտըն զօրավարի հրամա-
նին ներքեւ կռուող լեւ կամաւորներու գունդին մէջ
էր, և հոն ուսած պատերազմական արուեստը, Այս
մեծ հայրենասէրը, սկզբան, քանի մը աննշան յող-
թութիւններ ասնելէ ետք, Մացիլեպիլիցիի ճակատա-
մարտին մէջ ուսա վայրագ զօրավար Սուլստրոֆի բա-
նակէն յողթուեցաւ և վիրաւորուած վիճակի մէջ իր
գերի տարուեցաւ Պետերսբուրգ:

Ռուսերը, այս յողթութեան վրայ, քաւեցին Վար-
չաւա մայրաքաղաքին վրայ, և անոր արժարձանն
եղող Պրագայի ամրութիւններուն անկումովը՝ Լեւերու
դիմադրութեան ամէն փորձ ի դերեւ անցաւ: Ու-
վարոֆի զօրաց քաղաք մտնելուն յաջորդեց զարհու-
րելի կոտորած մը, որ միջոցին 20,000 լեւ քաղաքացի
վայրագօրէն խողխողուեցան գազանասիրտ զօրիէն:

Վարչաւայի անկումովը, անգլի ունեցաւ Լեհաս-
տանի երրորդ և ամբողջական բաժանումն ընդ մէջ
Ռուսիոյ, Պրուսիոյ և Աւստրիոյ (1795):

29. ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ԹՈՒՐԻԱ

Կայնարջայի հաւատարման դաշինքը. — Մինչ Ռու-
սիա մէկ կողմէ կը հետամտէր, Կատարինէ Բ.ի թե-
լագրութեամբ, իր արեւմտեան սահմանները հասցնել
մինչեւ Վիստուլա գետը, և ուղղակի հաղորդակցու-
թիւն ունենալ Գերմանիոյ հետ, միւս կողմէ Լեհաս-

աանի տաջին բաժանման յաջորդող Թրքական պատե-
րազմներով, Ռուսիոյ հարաւային սահմանները կը
հասնէին մինչեւ Սեւ ծով:

Թուրքիա էր գլխաւորաբար, որ կը ջանար Լեհաս-
տանն իր գծնդակ կացութենէն ազատել: Իր այս
ջանքը սակայն շատ սուղի նստաւ իրեն, վասն զի
Ռուսիոյ դէմ, 1768—1770 մղած պատերազմներուն
մէջ օսմ. բանակները յաջորդաբար պարտուեցան
Խոշիւի, Ազովի և Բենդերի քով, որոնց հետեւանքով
Թուրքերը կորսնցուցին Մոլտաւիան և Վալաքիան,
Աւստրիոյ միջամտութեամբը Թուրքիա և Ռուսիա
Կայնաւոյայի (Բուլգարիոյ մէջ փոքրիկ քաղաք մը)
հաշտութիւնը կնքեցին 1774ին, որով Թուրքիա կը
պարտաւորուէր Ռուսիոյ թողուլ Դնիբերի, Դոնի
գետաբերաններն ու Ազովսու ծովը, և Ռուսիոյ կը
իտոյլատրուէր ազատ նաւարկութիւն Սեւ ծովու վրայ:
աակէ զատ, Թուրքիա կը ստիպուէր ճանչնալ Խրիսթի-
անկախութիւնը: Կայնաւոյայի հաշտութեամբ Ռուսիա
կը հանդիսանար օսմ. կայսրութեան հպատակ Յոյներու
և բալկանեան երկիրներու օրթոդոքս ազգերու պաշտ-
ոյանը: Ռուսիա իր այս տիադոսովը շատ առիթներ
իրեն ստեղծեց՝ օսմ. պետութեան ներքին խնդիրնե-
րուն միջամտելու — Աւստրիա իր այս միջնորդու-
թեան իբր վարձք պահանջեց սուլթանէն Բուխովնա
գաւառին Աւստրիոյ կցումը (1775):

Խրիմի անկախութիւնը սակայն երկար չտեւեց:
Կատարինէ կայսրունէն գնեց այդ թերակղզին վեհա-
պետութիւնը Թաթարներու խանէն (1777): Պոսեւկիս
ոռւս մարաշախաը հիմնեց հոն Սեւաստոպոլ տաւր-
քերդաքաղաքը (1786), որ քիչ տառնէն պիտի իշխէր
Սեւ ծովու վրայ: Կատարինէ Բ. իր իշխանութեան
սահմանները յայնկոյս կովկասեան լեռներու եւս տա-

րածելով՝ հորդեց իր յաջորդներուն առջեւ ճանապարհը, որ պիտի առաջնորդէր Պետրոս Մեծի մասնաճիւղած նպատակակէտին — դէպի Կ. Պոլիս:

Նասիի դաւնադրութիւնը. — Կատարինէ Բ. երբ իր այս դիտաւորութիւնը, մեծաշուք հանդէսով Խրիմ իր այցելութեան միջոցին, աշխարհամոլով բազմութեան մը առջեւ տնեղիւղ համարձակութեամբ յայտարարեց, Թուրքիան իրեն դէմ սաստիկ զրգոնելով՝ դարձեալ պատերազմ ծագեցաւ այս երկու պետութեանց միջեւ: Այս տնգամ սակայն կայսրուհին ապահոված էր իրեն Աւստրիոյ զինուորական օժանդակութիւնը: Բելգրադ քաղաքը գրաւուեցաւ Աւստրիացիներէ, իսկ Բենդեր՝ Ռուսերէ: Սուլթանֆ զօրավարը յարձակմամբ առնելով Իսմայիլ քաղաքը՝ 30,000 մարդ կոտորեց Թուրքերէ:

Նասիի դաշնադրութեամբ, Դնիեստր գետն այնուհետեւ կողմեց Ռուսիոյ հարաւային սահմանը, և Կատարինէ Բ. իր պետութեան երկիրներուն կցեց Խրիմըն ու Բուքանը (1792):

Կատարինէ Բ. ի վարչութիւնն եւ մանր. — Կատարինէ Բ. ձորուհւոյն կառավարութեան օրով արուեստ ու գիտութիւն մտաւ Ռուսոստան: Մեծ ձորուհին տնխոնջ աշխատեցաւ ժողովուրդի դաստիարակութեան գործին՝ դպրոցներ բանալով երկրին բոլոր կողմերը: Ան չափաւորէր տեսակցելէ գիտուններու հետ, և իր չափ մտերիմ բարեկամներն էին Վոլտեր և Գլխաւորաբար Դիդրոյ, զոր յատկապէս հրաւիրած էր իր արքունիքը:

Կատարինէ Բ. մեռաւ 1796ին, Պետրոս Մեծի երազներուն մէկ մասն իրագործելէ ետք:

Յ Ա Ն Կ

Էջ

3

ՆՈՐ ԴՈՐԵՐ

**Ա. ԹՈՒԹԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՆՈՒՄԷՆ
ՄԻՆՉԵՒ ԷԱՅ ԷԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ**

(1375—1918)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայաստան օսար սիրապետութեան ճակ	5
---------------------------------	---
2. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏՈԿ

Թաթարներու ծագումը եւ ճիւղիկը Խանի աշխարհակալութիւնները	7
Թաթարներու առաւանգը Հայաստան	8
Թաթարներու պետութեան բայթալումը	9
3. ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՅՐՈՒԹԻՒՆԸ. ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐ

ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐի առաւանգները	10
ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐ Հայաստանի մէջ	11
ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐի մահը	12
4. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Օսմանեան Թուրքերու ծագումը	13
Պատերազմներ Հայաստանի սիրապետութեան համար	13
Շան Արքայի առաւանգն Հայաստան	15
Հայոց տեղահանութիւնը	17
Ամիդի դաշինքը	18
5. ԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՉԵՐ ԺԸ. ԴՈՐՈՒՆ

Խամայի մելիուրիւնները	19
Իսրայէլ Օրի եւ անոր առաւելութիւնը	20
Ղարաբաղի ապստամբութիւնը	21
Դաւիթ-Բէկ	22
Ղարաբաղի ապստամբութեան վսխանքը	25
Օսմանցւոյ եւ Պարսից վերջին պատերազմները. Նասիր Շան	26
6. ՌՈՒՍՏԵՐՈՒ ՄՈՒՏԲԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ռուս-Պարսկական պատերազմներ. Կիւլիսանի դաշինքը	27
Թուրքմէնչայի դաշնադրութիւնը	28
Ռուս-օսմանեան առաջին պատերազմը	29
Ադրիանուպոլսոյ դաշնադրութիւնը	30

7. ՌՈՒՅՈՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1877—1878)	էջ
Ոյս պատերազմին շարժառիթը	31
Պատերազմական գործողութիւնք	31
Սան Սեբեմանոյի դաշինքն եւ 16րդ յօդուածը	32
Բերլինի վեհաժողովը եւ 61րդ յօդուածը	32
Հայկական կոստումները	33
Ուրբիւեան եղեւնը	34
Ջաղարաբներու վախճանը	35

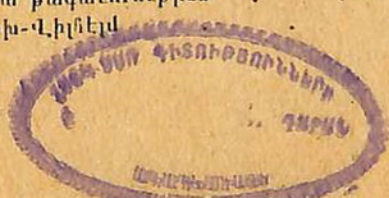
Բ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԷՆ

ՄԻՆՉՅԻ ՖԲԱՆՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈՅՈՒԹԻՒՆ

8. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԸ ԿՈՂՈՄԲՈՍԻ ԶԵՌՔՈՎ	
Ուրեւելեան Հնդկաց ծովային նամբուն գիւտը	36
Հեմրիկոս «Մովագնաց»	36
Բարբողիմէոս Դիազ	37
Վասգոյ դէ Գամա	37
Ամերիկայի գիւտը Կոլումբոսի ձեռքով	38
Քրիստափոր Կոլումբոս	38
Կոլումբոսի երկրորդ ու երրորդ նաւարկութիւնը	40
Կոլումբոսի վերջին նաւարկութիւնը	41
Ամերիկա անուանակոչութիւնը: Բրազիլիայի գիւտը	42
9. ՄԵՔՍԻԿՈՅԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ ԿՈՐՏԷՉԻ ԶԵՌՔՈՎ	
Ֆերդինանդ Կորտէզ	43
Մոնդեսուս քաղաւորը	43
Կորտէզի մահը	44
10. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆԳԻ ՇՈՒՐՉ	
Ֆերսինանց Մագելլան	45
Մագելլանի մահը	45
11. ՊԵՐՈՒԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ՓՐ. ՊԵՉՄԵՐՈՅԻ ԶԵՌՔՈՎ	
Փրանկիսկոս Պիզարոյ եւ Ալմագրոյ	46
Պիզարոյի եւ Ալմագրոյի վախճանը	47
Գերեվանառութեան ծագումը	47
Սպանիոյ գերակայութիւնը Նոր Աշխարհի վրայ	48
12. ՄԱՔՍԻՄԻԼԻԱՆ Ո. ԱՒՍՏՐԻԱՅԻՆ (1493—1519)	
Հաբսբուրգեանք կը ժառանգեն կայսերական քաղը	48
13. ՄՈՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒԹԷՐ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆ	
Մ. Լուքէրի կեանքի բնդհանուր գիծերը	50

	Լուսերի հեռեկիսական ելոյթը կար. Եկեղեցւոյ դէմ	50
	Ուրիշ աղանդաւորներ Լուսերի ժամանակակից	51
	Վարձի աւագածողովր	52
	Յրօնական հալածանքներ Գերմանիոյ մէջ. Շպայերի աւագածողովր	52
	Աւգսթուրգեն դաւանանք	53
	Տրիսթեդեան ժողով	53
	Աւգսթուրգի աւագածողովր եւ կրօնական խաղաղութիւնը	54
14.	ԿԱՐՈՒՈՍ Ե. ԿԱՅՍԻ (1519—1556)	
	Կարօլոս Ե.ի ժառանգած երկիրները	55
	Պատերազմներ Ֆրանսայի հետ	55
	Կարօլէի դաւանադրութիւնը	56
	Կարօլոս Ե.ի արգելք դէպի Թուրքիա եւ Ալգերիա	56
	Մեծ հերձուածք	56
	Կարօլոս Ե.ի հրաժարումը	57
	Կարօլոս Ե.ի մահը	57
15.	ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՖՐԱՆՍՈՅԻ ՄԷՋ	
	Հիւզընոսներ Ֆրանսայի մէջ	58
	Հանրի Գ.ի կառավարութիւնը	60
	Հանրի Գ.ի անձնատուութիւնը	60
	Հանրի Գ.ի մահը	61
16.	ՆՈՐԱՂԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻՈՅ ՄԷՋ	
	Հենրի Ը.	61
	Եղիսաբէթ քաղուհին	62
	Մարիամ Ասուարս	62
	Ասուարսեանք Սնգլիոյ գահին վրայ	63
17.	ՓԻԼԻՊՊՈՍ Բ. ՍՊԱՆԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐԸ (1556—1598)	
	Փիլիպպոս Բ.ի անձնատուութիւնը	64
	Աստիճ-Նահանգներու ապստամբութիւնը	65
	Անպարտելի Արմադան	66
	Փիլիպպոսի վերջին տարիները ու մահը	67
18.	ՆԻԿԼՈՇ ԶՐԻՆՏԻ ԿՈՄՍՈՆ, ՀԵՐՈՍՈՒՄԱՆ ՄԱՀԸ	68
19.	ԵՐԵՄՅԱՄԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1618—1648)	
	Ռուդոլֆ Ա. (1576—1612)	70
	Բոհեմիոյ ապստամբութիւնը	71
	Ֆերդինանդ Բ. (1619—1637)	72
	Վալէնցայն	72

	Գուսաւ Աղոլժ	73
	Վալենտայնի մանր	75
	Ֆերդինանդ Գ.	75
	Վեստալեան խաղաղութիւնը	76
20.	ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ. ՖՐԱՆՍՍԵՅԻ ԹԱԳԱՒՈՐ	
	Ռիբլիեօ կարդինալը	77
	Լուդովիկոս ԺԴ. եւ Մազարէն	78
	Առաջին եւ երկրորդ յալիսակութեան պատերազմները	78
	<i>Réunion</i> . Երրորդ յալիսակութեան պատերազմը	80
	Ռիգովիի խաղաղութեան դաշինքը	81
	Սպանիական ժառանգութեան պատերազմը	81
	Ուրբիսի դաւանադրութիւնը (1713)	82
	Լուդովիկոս ԺԴ. ի մահը	83
	Ֆրանսական գրականութեան ոսկեդարը	83
21.	ԹՈՒՐ-ԲԵՐՐՔ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ԱՌՋԵՒ	
	Վիեննայի երկրորդ պաշարումը	84
	Թուրք բանակին խուճապահար փախուսք	85
22.	ԹՈՒՐ-ԲԵՐՐՈՒ ԱՐՏԱՒԱՍՈՒՄԸ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ	
	Եւզիմիոս իելան	86
	Զենքայի հակառակման. Քարլովիցի դաւանադրութիւնը	86
	Սպանիոյ յաջորդութեան պատերազմը	87
	Պասարովիցի խաղաղութիւնը եւ Եւզիմիոսի մահը	88
23.	ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՐ (1689—1725)	
	Ռուսիա	89
	Միքայէլ Ռոմանով	90
	Պետրոս Մեծ	90
	Հիսիսային պատերազմը (1700—1721)	93
	Պոլսաւայի հակառակման	95
	Կարողոս ԺԲ. ի մահը	96
	Նիսեքի դաւանադրութիւնը	97
	Պետրոս Մեծի մահը	97
24.	ՊՐՈՒՍԻԱ, ԵՒ ԲՐԱՆԴԵՆԲՈՒՐԳ	
	Պրուսիա	98
	Հոհենցոլերնեան գերդասանը	98
	Պրուսիայ դիւրութիւնը	99
	Պրուսիա քաղաւորութիւն	100
	Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ	100

	էջ
Ֆրիդրիխ Բ. Մեծ (1740—1786)	100
25. ՇԼԵԶԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ. ԱՆՍՏՐԻՅԱՆ ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	
Մարիա Թերեզիա (1740—1780)	101
Աւստրիոյ ժառանգութեան, եւ առաջին ու երկրորդ Շլեզիական պատերազմները	102
Եօթնամեայ պատերազմը (1756—1763)	103
26. ԱՏՌԻԱՐՏԵԱՆՔ ԱՆԳԼԻՅԱՆ ՄԷՋ. ՕԼԻՎԷՐ ՔՐՈՄՈՒԷԼ Յակոբ Ա. (1603—1625) եւ Կարոլոս Ա. (1625—1649)	106
Ոնգլիա իբր հանրապետութիւն	107
Կարոլոս Բ. (1660—1685) եւ Յակոբ Բ. (1685—1688)	109
Ուիլիքմ Օրանիացին	110
27. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱԶՈՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1775—1783)	
Պատերազմի պատճառը	112
Գեորգ Ուոշինգթըն եւ Բենիամին Ֆրանկլին	113
Վերսայի դաշնագրութիւնը	114
Ոնգլ. տիրապետութիւն Հնդկաստանի մէջ	115
Ճէյմս Քուք	116
28. ԼԵՀՈՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ	
Կասարինէ Բ.	117
Լեհաստան կամ Պոլոնիա	117
Լեհ պետութեան ներքին ու քնկերային կազմը	117
Առաջին բաժանում Լեհաստանի (1772)	118
Երկրորդ ու երրորդ բաժանում Լեհաստանի	120
29. ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ԹՈՒՐԿԻԱ	
Կայնաբաշի հաստութեան դաշինքը	121
Եւսիի դաշնագրութիւնը	123
Կասարինէ Բ. ի վարչութիւնը եւ մահը	123

NEW STAR PRESS

7, Rue Daramalli (Daher) — Le Caire

Գրան
Արտակ Ալպոլանեանի
Գանիք — Մաքարիա

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0556155

ՆՈՑՆ ՀԵՂԻՆԱՊԷՆ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆԵՐ ԵՆ

Տիգրան Բ. Եւ Հայ-Լուկուլեան պատերազմները	25	Ե.Գ.
Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բռնակաթեմերու դուքեան	18	»
Նոպատ մը հայ լեզուի պատմութեան	15	»
Համառոտ Ընդհ. Պատմութիւն մասն Ա. Հին դարեր	40	»
Համառոտ Ընդհ. Պատմութիւն Մասն Բ. Միջին դարեր	50	»

ԳԻՆ 25 Ե.Գ.

Հիմն
Հայկական
Մատենադարան